

A. J. JANSSEN

DE SOCIALE GEVOLGEN VAN DE MECHANISATIE IN DE LANDBOUW

(SOCIAL IMPLICATIONS OF FARM MECHANIZATION)

BULLETIN Nr.

30

AFDELINGEN VOOR SOCIALE WETENSCHAPPEN AAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN

1968

Inhoud

	Blz.
Voorwoord door prof. dr. E. W. Hofstee	5
Woord vooraf	6
1. Inleiding	8
2. De Nederlandse situatie	11
De ontwikkeling tot aan het einde van de tweede wereldoorlog	11
De ontwikkeling na de tweede wereldoorlog	14
De mechanisatie van de Nederlandse landbouw	18
Conclusies en nadere probleemstelling	22
3. Het onderzoek in de Westhoek (akkerbouwgebied)	25
De na-oorlogse ontwikkeling in de Westhoek, m.n. sinds 1955	25
De akkerbouwers en de veranderingen in de Westhoekse landbouw	39
Aspecten van horizontale integratie in de mechanisatie	44
De Westhoekse boer als moderne ondernemer	51
De Westhoekse akkerbouwers en de toekomst	54
Conclusies	59
4. Het onderzoek in de Krimpenerwaard (weidegebied)	63
De na-oorlogse ontwikkeling in de Krimpenerwaard, m.n. sinds 1955	64
Ontwikkeling en stagnatie in de Krimpenerwaardse veehouderij	76
Huidige problemen en toekomstperspectieven	81
Conclusies	87
5. Nabeschouwing	91
Summary	93
Aanhangsel	97

Voorwoord

Dit bulletin bevat de resultaten van het Nederlandse aandeel in een cross-national onderzoek, dat plaats vond onder auspiciën van de Europese Vereniging voor Agrarische Sociologie. Voor de uitvoering van het veldwerk en de mechanische verwerking van de onderzoeksgegevens werd een subsidie verkregen van de Nederlandse Stichting voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.), waarvoor ik op deze plaats gaarne mijn erkentelijkheid betuig.

De aanvankelijk zeer algemene probleemstelling heeft in de Nederlandse situatie een duidelijke toespitsing gekregen in de richting van de structurele impasse, waarin de Nederlandse landbouw verkeert: de noodzakelijke doch moeilijk realiseerbare schaalvergroting, de „crisis” van het zelfstandige gezinsbedrijf in de landbouw. Hoewel deze studie slechts een eerste aanzet geeft voor een nadere bestudering van de problemen, die zich bij een noodzakelijke herstructurering van de Nederlandse landbouw voor (zullen) doen, leek het ons toch alleszins de moeite waard er op ruimere schaal bekendheid aan te geven.

E. W. HOFSTEE

Woord vooraf

Op de eerste bijeenkomst (Parijs, augustus 1964) van de Working Party on Rural Sociological Problems in Europe (European Commission on Agriculture, FAO) werd de aanbeveling gedaan om cross-national onderzoek naar agrarisch-sociale problemen in Europa, waarin de Working Party geïnteresseerd is, op te dragen aan de European Society for Rural Sociology. Volgens deze aanbeveling werden door FAO en UNESCO fondsen ter beschikking gesteld, die organisatie en uitvoering mogelijk zouden maken van een onderzoeksproject, op een terrein, waarbij beide zusterorganisaties geïnteresseerd zijn. Deze fondsen zouden m.n. moeten dienen om de kosten te dekken van een aantal bijeenkomsten van een te vormen, internationale werkgroep. Het onderzoek zelf zou op kosten van de deelnemende landen worden uitgevoerd.

In de zomer van 1965 werd dr. A. K. Constandse, toendertijd werkzaam bij de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, bereid gevonden het secretariaat te bekleden van een internationale werkgroep, die uitvoering zou geven aan het onderzoeksproject. Het door FAO en UNESCO hiervoor gegeven thema luidde: 'Research on Social Implications of Farm Mechanization'. De landen, die uiteindelijk aan dit onderzoek hebben deelgenomen, waren: Duitsland, Zwitserland, Polen, Tsjecho-Slowakije, Joegoslavië, Finland, Denemarken, Italië en Nederland. Een parallel-onderzoek werd verricht in Louisiana State, Verenigde Staten. Schrijver dezes werd, bij zijn indiensttreding als wetenschappelijk medewerker van de Afdeling Sociologie en Sociografie op 1 februari 1966, gevraagd zich te belasten met de uitvoering van het onderzoek in Nederland. Hiertoe werden in twee Nederlandse landbouwgebieden, Noordwest-Brabant en de Krimpenerwaard, interviewcampagnes gehouden, die beide plaatsvonden in het kader van het jaarlijkse werkkamp (leeronderzoek) voor pre-candidaten in de agrarische sociologie. De in dit onderzoek gebruikte formele vragenlijsten dienden tevens voor materiaalverzameling ten behoeve van het promotieonderzoek van drs. A. T. J. Nooij. Ik heb met hem op de meest prettige wijze samengewerkt en van ons intensieve contact stimulerende hulp ondervonden. De uitvoering van het onderzoek werd mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nederlandse Stichting voor Z.W.O., waarvoor ik op deze plaats graag mijn erkentelijkheid wil uiten.

De beide interviewcampagnes vonden plaats in september 1966 (N.W.-Brabant) en juli 1967 (Krimpenerwaard): in totaal werden bijna 600 interviews afgenomen. Aan de werkkampen werd deelgenomen door 24 studenten, voor wier enthousiaste participatie ik veel waardering heb. Een

speciaal woord van dank is hier op zijn plaats voor de geïnteresseerde en waardevolle medewerking, die ondervonden werd van de zijde der voorlichtingsambtenaren in beide gebieden.

Het coderen van de vragenlijsten had een vlot verloop, dank zij de medewerking van mej. Vike Broekman en de heren J. D. van Oort en G. N. Kok. De statistische verwerking had plaats op de computer van de afdeling Wiskunde van de LH: de medewerking van de heer J. W. te Kloeze, onderzoeks-assistent aan de afdeling Sociologie en Sociografie, kan hier niet genoeg geprezen worden. In november 1967 kon, op de laatste bijeenkomst van de internationale werkgroep, te Kopenhagen, een volledig onderzoeksrapport gepresenteerd worden. Dit bulletin bevat de gedeeltelijk herschreven en aangevulde tekst van dat rapport, dat slechts voor intern gebruik bedoeld was.

Speciale dank ben ik verschuldigd aan dr. A. K. Constandse, wiens persoonlijke raad en steun voor mij van groot belang zijn geweest bij de nadere opzet en uitvoering van het onderzoek.

Wageningen, maart 1968

A. J. JANSEN

1. Inleiding

Het oorspronkelijke thema van de door FAO en UNESCO gegeven onderzoeksoopdracht, 'Social Implications of Farm Mechanization', was dermate ruim, dat aan een nadere precisering niet ontkomen kon worden. De landbouwmechanisatie kan direct of indirect in verband gebracht worden met een groot aantal problemen, die relevant zijn, niet slechts voor de agrarische of plattelandssamenleving in engere zin, maar voor de samenleving als geheel. De landbouwmechanisatie is dan ook geen onbetreden terrein in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Studies over culturele en sociale verandering zijn vaak geconcentreerd rond de toepassing van nieuwe landbouwmethoden, waaronder de mechanisatie van een groeiend aantal landbouwwerkzaamheden zeker een van de meest in het oog springende is. Belangrijke sociaal-psychologische aspecten van dit veranderingsproces, als innovatie en adoptie, zijn eveneens vaak tegen de achtergrond van de landbouwmechanisatie bestudeerd. Indirect is de landbouwmechanisatie vaak onderwerp van studie geweest als oorzaak of gevolg van de afvloeiing uit de landbouw, en zo van de plattelandsmigratie en de hiermee verwante problemen van leefbaarheid en verstedelijking. Daarnaast is in vele onderzoeken de graad van mechanisatie, en de wijze van adoptie, vaak gehanteerd als een maatstaf voor het al dan niet „modern” zijn van boeren. Ook werkgroepen van internationale organisaties, als FAO, ILO, OECD en EEG, hebben zich reeds vaak gebogen over de implicaties van de mechanisatie in de landbouw met betrekking tot o.a. de „man-land ratio”, de afvloeiing van arbeidskrachten, nederzettingsspatronen, grondgebruik, bezitsverhoudingen en gezinsleven.

In al deze onderzoeken werd de landbouwmechanisatie als zodanig nauwelijks ter discussie gesteld; generaliserend kan men zeggen, dat de verschillende onderzoekers haar onvoorwaardelijk positief beoordeelden. De mechanisatie werd gezien, als één van die verschijnselen, die eigen zijn aan een nieuwe era, waar ook de landbouw niet aan kon ontkomen; ja, zelfs als een van de middelen bij uitstek, waarmee de landbouw haar in eeuwen opgelopen achterstand op andere produktiesektoren kan inlopen.

Nu zou het formuleren van een waardeoordeel over de mechanisatie van de landbouw als zodanig, het stellen van de vraag „Wel of géén mechanisatie?”, zeker in West-Europa ook weinig reëel zijn. In het kader van een moderne, zich snel ontwikkelende economie, kan ook de landbouw niet meer zonder mechanisatie (of, in ruimere zin, rationalisatie), die dure arbeid vervangt door machines en tot een, zeker in de landbouw zo noodzakelijke, verhoging van de arbeidsproduktiviteit kan leiden. Wel lijkt het juist de nieuwe situatie, waarin de mens, en in dit geval de boer, juist en

vooral door de mechanisatie gebracht is, als problematisch te onderkennen.

De mechanisatie, gezien als dat complex van nieuwe produktiemethoden, waarin de handarbeid in hoge mate door machinale arbeid vervangen is, oefent een ingrijpende invloed uit, zowel op de produktiestrukturen in de landbouw, als op de leefwijze en bestaansmogelijkheden van de boeren-producenten zelf, want door de sterke verwevenheid van leven en werken in het in West-Europa overheersende gezinsbedrijf, kan mechanisatie niet simpelweg als een nieuwe arbeidsmethode gezien worden. Populair gezegd blijkt er een aanzienlijke tegenstrijdigheid te bestaan tussen het belang van de machine en het belang van de mens (boer). De mechanisatie heeft als het ware een eigen momentum, stelt geheel eigen eisen bijv. aan de kapitaalspositie van de agrarische ondernemer, aan de grootte van het bedrijf, aan de kwantiteit en kwaliteit van het arbeidspotentieel op het bedrijf en aan de functie van het individuele bedrijf in de agrarische produktiestruktuur. De boer, vóór alles georiënteerd op en gemotiveerd dóór het zelfstandig voeren van een agrarisch bedrijf, dat de bestaansbasis voor hem en zijn gezin vormt, heeft de mechanisatie aanvaard (zij het vaak deels gedwongen door het groeiende tekort aan arbeidskrachten) als een middel om zijn bedrijfsuitkomsten te verbeteren, maar is in toenemende mate komen te worstelen met de implicaties van het eigen momentum van die mechanisatie. Mechanisatie en rationalisatie, om het meer algemeen te stellen, vereisen een schaalvergroting in de produktiestrukturen van de landbouw, met name een vergroting van de produktie-eenheden. Het is algemeen bekend, dat deze schaalvergroting in de produktiestrukturen van de Westeuropese landbouw nauwelijks op gang is gekomen. Het lijkt, in het licht van bovenstaande redenering, dan ook juist om te stellen, dat het feit dat de grootscheepse landbouwmechanisatie (zoals die zich vooral na de tweede wereldoorlog heeft voltrokken) heeft plaatsgehad binnen een rigide, traditionele bedrijfsstructuur, die zich slechts uiterst langzaam (en men zou daarom gerechtigd zijn om te zeggen *niet*) blijkt aan te passen aan de eis van schaalvergroting, de boer als bedrijfs- én als gezinshoofd voor geheel nieuwe en dramatische problemen heeft geplaatst.

Aangezien deze problematiek tot nu toe te weinig aandacht in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek gekregen leek te hebben, werd de nadere precisering van het thema voor dit cross-national onderzoek in deze richting gezocht. De oorspronkelijke opdracht werd op de eerste bijeenkomst van de werkgroep in Giessen (november 1965) dan ook als volgt opnieuw geformuleerd: „Onderzoek naar de sociale implicaties van de schaalvergroting van produktie-eenheden in de landbouw, noodzakelijk gemaakt door het gebruik van machines”. Bij een nadere discussie van dit thema bleek het toch te ambitieus. Men wist en weet eigenlijk te weinig van de mate waarin en de wijze waarop de schaalvergroting in de landbouw zich tot nu toe voltrokken heeft; statistieken dienaangaande zijn bijvoorbeeld uiterst onvolledig. Daar het onderzoek bovendien in een aantal, onderling zeer uiteenlopende, Europese situaties zou worden uitgevoerd, bleek het vrijwel onmogelijk, om tot formulering van toegespitste

onderzoeks-hypothesen te komen, zonder dat meer kennis verzameld was omtrent de feitelijke ontwikkeling van de mechanisatie en de gevolgen hiervan in die verschillende situaties. Besloten werd daarom het onderzoek vóór alles een oriënterend karakter te geven en om uitgaande van een zeer algemene vraagstelling in de verschillende gebieden te komen tot een analyse van de invloeden van de mechanisatie (of meer algemeen rationalisatie) van de landbouw op de organisatie van het landbouwbedrijf, op de 'way of life' van de agrarische groep en op haar toekomstverwachtingen. Hierbij zou worden uitgegaan van de volgende, tweeledige hypothese: „*De gelegenheid om te mechaniseren* biedt de boer een middel om zijn bestaansvoorwaarden te verbeteren, maar anderzijds veroorzaakt *de noodzaak om te mechaniseren* (verhoging arbeidsproduktiviteit, arbeidstekort) ófwel moeilijker levensomstandigheden op het landbouwbedrijf, ófwel verplicht zij de boer tot integratie van zijn werkzaamheden in grotere structuren, vertikaal of horizontaal georganiseerd.

Rekening houdend met de diepgewortelde waarde der *zelfstandigheid*, die kenmerkend is voor de meeste agrarische groepen in Europa, zullen de gevolgen van de mechanisatie door de boeren slechts ten dele positief worden beoordeeld.”¹

Het hier volgende is de neerslag van het onderzoek, dat in Nederland verricht werd. In de verslaggeving zal verder niet teruggekomen worden op het 'cross-national' aspect van dit onderzoek. Het in Kopenhagen gepresenteerde eindrapport over het Nederlandse onderzoek is hiertoe geheel herschreven. Het wil een bescheiden bijdrage zijn tot een beter begrip van de structurele veranderingen, zoals die zich in de Nederlandse landbouw hebben voorgedaan en zich nog voor zullen (moeten) doen. Algemeen wordt heden ten dagen gesteld dat ingrijpende wijzigingen in de agrarische bedrijfsstructuur noodzakelijk zijn: openlijk wordt gesteld dat het aantal werknemers én het aantal bedrijven in de landbouw nog verder zullen moeten afnemen. Voor het voldoen aan deze desiderata zal veel afhangen van de agrarische ondernemers zelf.² Het is daarom van belang te weten, hoe de boer staat in zijn nieuwe situatie, hoe hij deze interpreteert, welke problemen hij onderkent (en welke niet) en welke oplossingen hij hiervoor zelf als mogelijk en aanvaardbaar ziet. Deze studie wil een poging zijn om de hierboven zeer beknopt geschetste problematiek nader te concretiseren door ze vanuit het individuele bedrijf en door de ogen van de individuele boer te bezien.

¹ Working paper d.d. februari 1966.

² Die hierbij uiteraard een gerichte steun van de overheid dienen te ontvangen.

2. De Nederlandse situatie¹

De intensieve mechanisatie van de Nederlandse landbouw, die met name ná de tweede wereldoorlog een snelle ontwikkeling te zien heeft gegeven, is weliswaar niet de eerste ingrijpende verandering die in de landbouw heeft plaatsgevonden, maar zij heeft wel duidelijk andere en wellicht zelfs grotere problemen geschapen dan welke verandering in de laatste honderd jaar ook.

2.a De ontwikkeling tot aan het einde van de tweede wereldoorlog

Nadat eeuwenlang de landbouw gekenmerkt is geweest door oude, beproefde en slechts zeer geleidelijk evoluerende produktiemethoden, is ook deze produktietak de laatste honderd jaar aan voortdurende en steeds ingrijpendere veranderingen onderhevig geweest. Voor Nederland is het alleszins reëel de „overgang tussen oud en nieuw” te situeren bij de grote landbouwcrisis van de jaren '80 van de vorige eeuw. De vrij abrupte confrontatie van een nog goeddeels „besloten” landbouweconomie met de internationale markteconomie dwong als het ware tot verandering en met name tot een herziening van de produktiestructuur van de landbouw. In tegenstelling tot vele andere Westeuropese landen, waar de landbouw in de protectie-couveuse gelegd werd, werd er door het Nederlandse landbouwbeleid naar gestreefd om de concurrentiepositie van de Nederlandse landbouw én van de hierin opererende landbouwbedrijven te versterken. Trouwens, een doelbewust landbouwbeleid was in feite een van de directe gevolgen van de grote landbouwcrisis. Van regeringszijde werd met name effectieve steun verleend door de snelle uitbouw van de trits Onderzoek, Onderwijs en Voorlichting. Het privé-initiatief leverde een grote bijdrage in de wijdvertakte organisatie van het coöperatiewezen.

De grootscheepse toepassing van kunstmest, geselecteerd zaaigoed, e.d. en de verbetering van de waterhuishouding (zowel op macro- als micro-schaal) leidden tot een belangrijke opbrengstenstijging van de marginale landbouwgronden en maakten de ontginning van grote arealen „woeste gronden” mogelijk. Zo steeg tussen 1900 en 1947 het areaal cultuurgrond

¹ Vele gegevens voor dit hoofdstuk zijn ontleend aan het uitstekende overzicht van de ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw gedurende de laatste halve eeuw „De Nederlandse Landbouw in een Groeiende Economie”, uitgegeven t.g.v. het 40-jarig bestaan van het Landbouw Economisch Instituut, 's-Gravenhage (1965) pp. 137.

nog met 15 % (van 2.085.000 tot 2.406.000 ha).¹ De „veredeling” van de goedkope importgranen leidde tot een belangrijke intensivering van de landbouwproductie, die bijzonder relevant was juist voor de talloze kleine bedrijven, m.n. op de zandgronden. De resultaten van deze algehele intensivering van de Nederlandse landbouwproductie, waren (en zijn nog) af te lezen aan de krachtige exportpositie van Nederlandse land- en tuinbouwproducten, en met name ook aan het belangrijke aandeel van de agrarische in de totale export van ons land. Nederland is dan ook een van de zeer weinige landen, waar lange tijd een zekere pariteit bestond tussen het aandeel in het nationaal produkt per hoofd van landbouwers en niet-landbouwers² wat overigens niet wil zeggen, dat er binnen de agrarische bevolkingsgroep geen grote verschillen in welvaart en welzijn bestonden (en nog bestaan)³.

In het licht van de problematiek, die het uitgangspunt vormt van deze studie, springen twee zaken in het oog:

1. Het geheel van nieuwe landbouwmethoden, overheidssteun, en particulier initiatief en de ondernemingslust van de Nederlandse boer leidden tot een versterking van de positie van het individuele landbouwbedrijf. Enerzijds maakte de algehele intensivering van de landbouw het mogelijk om zelfs op het merendeel der kleine bedrijven een redelijk inkomen te verwerven (een 'exode rurale' uit pure nooddrift is in Nederland een onbekend verschijnsel gebleven). Anderzijds tastte dit gehele complex van veranderingen de traditionele bedrijfsstructuur niet aan; men kan zelfs stellen, dat dit bewust vermeden werd. De landbouwvoorlichting richtte zich tot de individuele boer; iedere boer kon lid worden van een coöperatie; iedere boerenzoon werd in de gelegenheid gesteld landbouwonderwijs te volgen; vrijwel alle nieuwe landbouwmethoden en hulpmiddelen waren, zij het afhankelijk van de kwaliteiten van de individuele ondernemer, toepasbaar binnen het individuele bedrijf. Tot ver na de tweede wereldoorlog was het officiële standpunt van alle hierbij betrokken instanties, dat elk landbouwbedrijf (in Nederland vrijwel identiek met gezinsbedrijf) ontwikkelingsmoge-

¹ Het aandeel van de nieuwe IJsselmeerpolders hierin bedraagt slechts 68.000 ha.

² Volgens OECD-statistieken bedroeg over de periode 1956-1960 het bruto-produkt per hoofd in de landbouw als percentage van het bruto-produkt per hoofd in alle sectoren in Nederland 101, in het Verenigd Koninkrijk 97.5, in Denemarken 87, in Italië 54.5, in W.-Duitsland 47 en in Frankrijk 40.5 (ontleend aan M. Tracy 'Agriculture in Western Europe', London, 1964, p. 232).

³ Om slechts een willekeurig voorbeeld te noemen: uit onderzoek in het kader van een Nederlands streekverbeteringsproject kwam naar voren, dat het arbeidsinkomen per volwaardige arbeidskracht tussen de 10 meest en de 10 minst welvarende bedrijven uiteenliep van 20.000 tot 3.600 gulden. Deze grote interne inkomensdispariteit is een van de belangrijkste oorzaken van de aanzienlijke externe inkomensdispariteit tussen de landbouwsector en de andere economische sectoren, die algemeen als het kernprobleem van het „landbouwvraagstuk” in vrijwel alle ontwikkelde landen gezien wordt.

lijkheden had en op de individuele boer werd dan ook een voortdurend beroep gedaan zich hier volledig voor in te zetten.¹ Het zelfstandig ondernemerschap werd gezien als de voorwaarde voor het welslagen van de landbouweconomie, werd op ideële gronden geprezen en gesteund, en de individuele boer werd de zekerheid gegeven dat hij in zijn positie van zelfstandig ondernemer op de blijvende steun van de overheid kon rekenen. Men kan mét Constandse stellen dat het bestaan van de zelfstandige boer in onze maatschappij een waarde is die „vooralsnog slechts traditioneel bepaald is” en dat de boer „vrijwel zonder uitzondering redeneert vanuit de eigen positie, met het eigen bedrijf als uitgangspunt”², maar men mag daarbij toch niet vergeten, dat diezelfde boer door het in de afgelopen decennia gevoerde landbouwbeleid in hoge mate in die „ideologie” gesterkt is.

TABEL 1 ONTWIKKELING BEDRIJFSSTRUKTUUR 1910-1965; BEDRIJVEN NAAR HOOFDBEROEP

Jaar	Akker- bouwer/ vee- houder	Tuin- bouwer	Land- arbeider	Niet- agrariër	Totaal	In % (1910 = 100)
A. Oppervlakte cultuurgrond in .000 ha (bedrijven van 1 ha en groter)						
1910	1.735,2	32,8	43,5	98,2	1.909,7	100,0
1947	2.182,9	72,5	9,9	82,3	2.347,6	122,9
1965	2.015,1	78,6	5,8	136,7	2.236,2	117,0
B. Aantal bedrijven in .000 (bedrijven van 1 ha en groter)						
1910	148,8	10,8	24,0	25,6	209,2	100,0
1947	197,6	24,2	5,6	18,0	245,4	117,3
1965	148,9	22,3	3,8	34,3	209,3	100,0
C. Gemiddelde bedrijfsgrootte in ha (bedrijven van 1 ha en groter)						
1910	11,7	3,0	1,8	3,8	9,1	100,0
1947	11,0	3,0	1,8	4,6	9,6	105,4
1965	13,5	3,5	1,5	4,0	10,7	117,6

Bron: CBS Landbouwstatistieken

¹ Het „agrarisch structuurbeleid in engere zin”, zoals Kriellaars het noemt, beoogde dan ook „een verbetering van de produktie-omstandigheden en -voorwaarden voor de agrarische producenten en een produktiviteitsverhoging en kostprijsverlaging op de agrarische bedrijven” (F. W. J. Kriellaars „Problematiek van de landbouw in het proces van structurele veranderingen bij algemeen-economische groei” cit. p. 63). De laatste jaren groeit steeds meer de overtuiging, dat dit „engere” beleid alléén niet tot een oplossing van het landbouwvraagstuk voert. Dit zal ook consequenties gaan hebben voor de benadering van de problemen van de individuele boer, bijv. in de voorlichting. Om hier een recente uitspraak van Ir. J. M. Schijen (Landbouwvoorlichting, febr. 1968, p. 59) te citeren: „Wij zullen het uitgangspunt moeten verlaten dat wij bij *alle* voorlichting thans nog gebruiken, nl. *de toekomstkansen voor het thans bestaande individuele bedrijf*. In zijn algemeenheid zijn die kansen er eenvoudig niet omdat de afzetmogelijkheden er niet zijn” (curs. van mij, A. J.).

² A. K. Constandse „Boer en Toekomstbeeld” p. 62 en 68.

2. In het licht van het onder punt 1 gestelde is het dan ook niet verwonderlijk, dat, ondanks de vele ontwikkelingen die er in de landbouw plaats hadden, met name de bedrijfsgroottestructuur slechts geringe en dan nog „negatieve” veranderingen heeft ondergaan. Tabel 1 geeft hier een globaal beeld van. Het opvallendste feit is wel, dat, ondanks de hierboven genoemde uitbreiding van het areaal cultuurgrond, door de nog sterkere stijging van het aantal landbouwbedrijven de gemiddelde bedrijfsgrootte (alleen voor de categorie met hoofdberoep akkerbouwer/veehouder) tussen 1910 en 1947 daalde van 11,7 tot 11,0 ha.

In dezelfde periode (1910-1947) nam het aantal in de landbouw werkzame mannen toe met 9 %; dit betekent, dat de belangrijke produktiviteitsstijging, die in deze periode optrad, grotendeels moet worden toegeschreven aan de verhoging van de opbrengsten, niet aan „arbeidsbesparende methoden”.¹ De mechanisatie had in deze periode dan ook al met al niet veel om het lijf: de dorsmachine, meestal geëxploiteerd in de vorm van speciale combinaties, vond algemene toepassing, maar had op de arbeidsbezetting per bedrijf geen invloed. Ongetwijfeld bestond er op vele, en vooral op de kleinere bedrijven een relatieve overbezetting, en de hoge generatiedruk is waarschijnlijk een van de belangrijkste oorzaken van de stijging van het aantal landbouwbedrijven (± 17 %).

Van grote betekenis voor dit alles was de verhouding tussen agrarische en niet-agrarische sectoren, veelal nog samenvallend met een tweedeling tussen stad en platteland. Enerzijds was de communicatie tussen beide vrij gering door een fysiek en geestelijk isolement van grote delen van het platteland, anderzijds oefenden de lonen en arbeidsomstandigheden in de industrie (de industrialisatie was hier overigens veel minder ver voortgeschreden als in België of Duitsland) als zodanig nog geen grote aantrekkingskracht uit op de landelijke bevolking. Bovendien mag niet vergeten worden, dat de hierboven geschetste ontwikkelingen „vastvroren” in de crisisjaren '30 en de oorlogsjaren.

2.b De ontwikkeling na de tweede wereldoorlog (1947-1965)

Na het verstrijken van de eerste moeilijke opbouwjaren, zien wij na de tweede wereldoorlog zich grote veranderingen in de landbouw voltrekken, die in toenemende mate gedwongen wordt de ontwikkelingen in de niet-agrarische sectoren te volgen. In de industrie kwamen vooral door een sterk verhoogde arbeidsproduktiviteit (mogelijk gemaakt door een ver doorgevoerde mechanisatie en rationalisatie van het productieproces) de lonen op een duidelijk hoger niveau te liggen dan in de landbouw, terwijl

¹ De toegepaste arbeidsbesparende methoden (bijv. maaimachine i.p.v. sikkel) leidden althans niet tot een vermindering van het aantal arbeidskrachten: deze gingen wel méér produceren.

de verkorting van de arbeidstijden en de vele sociale voorzieningen haar aantrekkingskracht voor de agrarische werknemers sterk vergrootten. Hier kwam nog bij, dat door een krachtige industrialisatie van vele plattelandscentra de alternatieve werkgelegenheid naar het platteland (het arbeidsreservoir) werd toegebracht. Deze ontwikkeling werd in belangrijke mate gesteund door de nationale en plaatselijke overheden, die o.a. door subsidies, verbeterde infrastructuren en technisch onderwijs, de industrievestiging op het platteland ook aantrekkelijk maakten voor de ondernemers.

De concurrentiepositie van de landbouw vertoonde daartegenover steeds meer zwakke plekken. Allereerst werd zij in toenemende mate geconfronteerd met het probleem van de inelasticiteit van de vraag naar landbouwprodukten (Wet van Engel)¹. Zo bedroeg de gemiddelde prijsstijging voor agrarische produkten over de periode 1953-1963 slechts 20 %, tegen voor industriële produkten 40 %. In tegenstelling met de industrie werd de produktiestructuur van de landbouw daarnaast gekenmerkt door een grote mate van verborgen werkeloosheid, een versnipperde bedrijfsstructuur (en dus een versnipperd marktaanbod), een inefficiënte organisatie van en dus hoge kosten van de produktie, en als een resultante hiervan door een geringe arbeidsproduktiviteit en dientengevolge relatief lage inkomens (die onderling een grote ongelijkheid vertoonden). En deze ernstige tekorten van de agrarische produktiestructuur zijn voor een groot deel nog bepaald geen verleden tijd.

De meest opvallende ontwikkeling in de na-oorlogse landbouw kan als een direct gevolg van de hierboven geschetste dispariteit tussen de agrarische en niet-agrarische sectoren van de economie gezien worden, nl. een snelle afname van het aantal arbeidskrachten in de landbouw. De cijfers van tabel 2 spreken een duidelijke taal:

TABEL 2 DE ONTWIKKELING VAN DE MANNELIJKE AGRARISCHE BEROEPS-
BEVOLKING (IN .000)

	1947	1960	1965	1965 in % van 1947
bedrijfshoofden	237	207	185	78
meewerkende zoons	110	61	55	50
landarbeiders	186	96	70	38
totaal mannelijke beroepspersonen	533	364	310	58
waarvan in tuinbouw	97	75	72	74

LEI „De Nederlandse Landbouw . . .” p. 71

Deze sterke afname van het aantal arbeidskrachten leidde evenwel niet

¹ Deze wet blijkt de laatste jaren ook meer en meer een realiteit te worden voor de produktie van groenten en fruit, die zich lange tijd in het zonnetje van de hoogconjunctuur en de stijgende consumptie heeft mogen koesteren.

tot een dusdanige verhoging van de arbeidsproductiviteit, dat de landbouw erin slaagde met de industrie „op gelijke voet te komen”.¹ Allereerst was zij niet in staat de stijgende kosten (o.a. voor mechanisatie; de landarbeiderslonen stegen over de periode 1953-1963 met 100 %, de totale produktiekosten met 60 %) door te berekenen in de prijzen, maar bovendien werd de verhoging van de arbeidsproductiviteit in hoge mate negatief beïnvloed door het persisteren van de inefficiency in de produktiestrukturen van de landbouw, en met name door de geringe aanpassing in de bedrijfsgroottestructuur.

Uit tabel 1 blijkt, dat het aantal landbouwbedrijven tussen 1947 en 1965 is teruggelopen met bijna 15 %; daarmee is het uitgangspeil van 1910 weer bereikt... Bovendien blijkt, dat het effect van deze afname op de gemiddelde bedrijfsgrootte in het licht van de grote na-oorlogse veranderingen in de produktietechnieken in de landbouw, haast verwaarloosbaar klein is; het gemiddelde akkerbouw/veehouderij bedrijf groeide van 11,0 tot 13,5 ha. Het is hier niet de plaats om uitgebreid op de oorzaken van dit verschijnsel in te gaan. Laten we de voornaamste slechts kort aanstippen:

1. Zoals blijkt uit tabel 2, vond afvloeiing uit de landbouw voornamelijk plaats in de categorieën der „afhankelijken”; het aantal bedrijfshoofden liep slechts met 22 % terug. Bovendien hield een aanzienlijk deel van deze afvloeiende bedrijfshoofden hun bedrijf (of een gedeelte ervan) aan: het aantal landbouwbedrijven, waarvan het bedrijfshoofd een niet-agrarisch hoofdberoep heeft, nam toe van bijna 18.000 in 1947 tot bijna 35.000 in 1965.
2. Bovendien blijken de bedrijfsbeëindigingen voornamelijk te hebben plaatsgehad in de kleinste grootte-klassen, zodat hierdoor relatief weinig grond ter beschikking kwam voor vergroting van reeds bestaande landbouwbedrijven.
3. Tenslotte kwam in het eerste decennium na de oorlog nog een aanzienlijk aantal bedrijfssplitsingen tot stand, vooral ten gevolge van de toen nog hoge generatiedruk en de nog tamelijk rooskleurige perspectieven voor het „middelgrote” bedrijf.

¹ Ongetwijfeld heeft er na de oorlog een grote produktiviteitsstijging in de landbouw plaatsgehad; relatief was zij zelfs groter dan in de industrie (waarbij overigens niet vergeten mag worden, dat het uitgangsniveau ver uiteenliep). In de inkomensverhoudingen kwam dit echter slechts ten dele tot uiting: in de reeds enige malen genoemde LEI-studie wordt er bovendien op gewezen, dat de prijsstijging voor agrarische produkten over de periode 1953-1963 (20 %) vrijwel geheel moest worden toegeschreven aan diverse vormen van overheidsinterventie. Dit mag dan tevens een kritische kanttekening zijn bij het vaak aangevoerde verschijnsel van de geringe afwijking (in sommige jaren zelfs pariteit) tussen het aandeel per hoofd in het bruto-nationaal produkt van agrariërs en niet-agrariërs.

Een illustratie van deze ontwikkeling geeft tabel 3:

TABEL 3 AANTAL LANDBOUWBEDRIJVEN (HOOFDBEROEP AKKERBOUWER/VEEHOUDER) NAAR GROOTTEKLASSE IN .000

Grootteklasse	1947	1955	1959	1962	1965	1965 in % van 1947	% cul- tuurgrond in 1965
1-3 ha	35,6	23,6	15,1	10,2	9,5	26,7	1
3-5 ha	30,0	26,9	21,2	17,3	14,3	47,7	3
5-7 ha	26,0	26,1	23,4	20,6	17,5	67,3	} 17
7-10 ha	30,0	35,7	33,7	31,7	28,0	93,3	
10-20 ha	47,8	48,8	52,3	52,9	53,0	110,9	37
20-30 ha	16,6	15,3	15,4	15,7	16,0	96,4	} 35
30-50 ha	9,4	8,4	8,5	8,3	8,5	90,4	
50 ha en meer	2,2	1,9	1,9	1,9	2,0	90,0	8
alle bedrijven	197,6	186,6	171,5	158,6	148,8	75,3	100

Bron: CBS Landbouwstatistieken

Uit de cijfers van tabel 3 treedt verder nog naar voren:

1. Dat er een duidelijke tendens valt aan te wijzen voor de stijgende minimumgrootte, waarbij het gemiddelde landbouwbedrijf nog een acceptabel inkomen aan het bedrijfshoofd blijkt te bieden. Zeer indicatief in deze is, dat de aanvankelijk zeer sterke stijging van het aantal bedrijven in de grootteklasse 10-20 ha (+ 3500 in de periode 1955-1959), in de periode 1959-1962 nog 600 en in de periode 1962-1965 nog slechts 100 bedroeg.
2. Dat in de bedrijfsgrootteklasse boven 20 ha een duidelijke tendens waarneembaar is om het aanvankelijk geleden „verlies” weer in te lopen.

Er blijkt in de landbouw dus wel sprake te zijn van de schaalvergroting, op de noodzaak waarvan in de inleiding reeds gewezen werd. Gezien de ontwikkelingen, die na de oorlog in de produktiemethoden van de landbouw hebben plaatsgehad, is deze schaalvergroting vooralsnog ten enen male onvoldoende.

Daarnaast moet nog gewezen worden op een andere vorm van schaalvergroting, nl. de toenemende specialisatie en vergroting van de produktie-eenheden in de veehouderij. Zo nam tussen 1952 en 1964 het aantal bedrijven met varkens met 48 % af, terwijl de gemiddelde bezetting per bedrijf toenam van 8,5 tot 29,3 stuks.¹ Het aantal bedrijven met hoenders

¹ Opvallend is hier vooral de snelle ontwikkeling bij de mesterijen; tussen 1959 en 1964 nam het aantal bedrijven met mestvarkens af met 28 %, de gemiddelde bezetting per bedrijf steeg van 11,3 tot 21,3. Het percentage bedrijven met 50 of meer mestvarkens steeg van 8 tot 23.

nam tussen 1953 en 1964 af met 43 %, terwijl de gemiddelde bezetting per bedrijf toenam van 112 tot 323 stuks. De melkveehouderij vertoont hiertegenover een heel wat minder revolutionaire ontwikkeling: tussen 1951 en 1964 nam het aantal bedrijven met melk- en kalfkoeien af met 23 %, terwijl de gemiddelde bezetting per bedrijf slechts toenam van 7,3 tot 10,4 stuks. Het aantal bedrijven met grotere eenheden neemt proportioneel een steeds belangrijker plaats in: zo groeide over bovengenoemde periodes het percentage bedrijven met 50 of meer varkens van 1 tot 18, met 1000 of meer hoenders van 1 tot 6, met 20 of meer melk- en kalfkoeien van 5 tot 9 %. In verband met de mechanisatie is hier vooral van belang, dat juist in de melkveehouderij een grotere arbeidsproductiviteit wordt gedwarsboomd door een slechts zeer langzaam veranderende bedrijfsstructuur: in 1964 had nog 55 % van alle bedrijven met melkvee minder dan 10 koeien. Dit hoeft niet te verbazen, als men weet, hoe nauw in feite in Nederland het aantal melk- en kalfkoeien gebonden is aan de bedrijfsgrootte (oppervlakte grasland), en we hebben reeds gezien hoe weinig deze gemiddeld is toegenomen. Ook bij deze vorm van schaalvergroting blijken vooral de kleinste eenheden te verdwijnen; het grote verschil is evenwel, dat er een voortdurende stijging heeft plaatsgevonden van het totaal aantal stuks vee: voor varkens + 77 %, voor hoenders + 65 %, voor melk- en kalfkoeien + 10 %.

2.c De mechanisatie van de Nederlandse landbouw

Naast de grote afname van het aantal arbeidskrachten kan de snelle en grootscheepse mechanisatie wel als de belangrijkste verandering in de naoorlogse Nederlandse landbouw beschouwd worden; in zekere zin is zij het complement van de eerste. Het geven van enige cijfers is voldoende om de ontwikkeling op dit gebied aan te geven: zo groeide tussen 1950 en 1965 het aantal motortrekkers van 24.500 tot 130.400, het aantal maai-dorsers van 1200 tot 6100, en het aantal melkmachines van 3800 tot 70.500 (1964).

Teruggrijpend op de algemene hypothese (zie pag. 10) kan gesteld worden, dat de *gelegenheid* en de *noodzaak* om te mechaniseren zich vrijwel gelijktijdig voordeden, als het ware in elkaars verlengde lagen. De technische revolutie, door de tweede wereldoorlog op gang gebracht, resulteerde o.a. in een steeds meer gedifferentieerd en uitgebreid aanbod van landbouwmachines. De noodzaak om te mechaniseren vloeide direct voort uit het groeiende tekort aan arbeidskrachten en de stijgende arbeidslonen in de landbouw.

Afgezien van de sterk verhoogde en steeds stijgende aanspraken op kapitaal (werd in 1956/57 op de landbouwbedrijven voor f 7.500,— per 100 ha in machines en installaties geïnvesteerd, in 1963/64 was dit reeds f 13.250,—) heeft de mechanisatie voor het landbouwbedrijf nog geheel nieuwe aspecten. Niet alleen zijn de meeste moderne landbouwmachines

aan een betrekkelijk snelle veroudering onderhevig (die relatief hoge afschrijvingen noodzakelijk maakt), belangrijker is dat deze nieuwe produktiemiddelen méér zijn afgesteld op een verhoging van de produktie per manuur dan op de afmetingen van het individuele landbouwbedrijf. De hier bedoelde afmetingen zijn met name de bedrijfsgrootte en de arbeidsbezetting. Voor vele van de moderne machines geldt, dat zij een grote (en steeds groter wordende) capaciteit hebben, en dat voor hun doelmatig gebruik een bepaalde minimale oppervlakte en personeelsbezetting noodzakelijk zijn, voorwaarden, waar het gemiddelde Nederlandse landbouwbedrijf niet aan kon (en kan) voldoen.

Om ons tot enige voorbeelden te beperken:¹ voor een doelmatige (en economisch rendabele) organisatie van de graanoogst zijn een oppervlakte van 40 à 60 ha gewas en een minimum personeelsbezetting van 2 à 3 man noodzakelijk (hierbij is het verzamelen en persen van het stro niet inbegrepen). Voor de bieten- en aardappeloogst zijn deze cijfers 6 à 10 ha gewas en 2 à 3 man personeel. In 1963 had evenwel van de bedrijven, die graan verbouwden, slechts 2 % 20 of meer ha van dit gewas. In 1965 had van de bedrijven, die suikerbieten verbouwden, slechts 9 % 5 of meer ha bieten; voor aardappels bedroeg dit percentage 5 %. Mutatis mutandis geldt zulks ook voor de veehouderij: in 1964 had nog 55 % van de bedrijven met melkvee minder dan 10 melk- en kalfkoeien, terwijl volgens technische maatstaven met behulp van de melkmachine door één man 25 à 30 stuks gemolken kunnen worden.

Gezien de hoge kapitaalsbehoeften en de noodzaak van een enigszins rendabele exploitatie, is een belangrijk deel van de na-oorlogse mechanisatie dan ook niet *binnen het individuele* bedrijf gerealiseerd. Vele machines overschrijden namelijk duidelijk de capaciteiten van een groter of kleiner deel der bedrijven, waardoor individuele aanschaf absoluut onverantwoord wordt. Een groot deel van de, vooral grotere, werktuigen is dan ook aangeschaft door instellingen, die over de grenzen van de individuele bedrijven heenreiken: combinaties van bedrijven, werktuigencoöperaties en loonwerkers. Tabel 4 geeft hier voor enige van de grotere werktuigen een overzicht van.

Uit de analyse door het CBS² van de gegevens van de December-Landbouwtelling 1965, waarin een uitgebreide werktuigen- en machinetelling was opgenomen, is meer inzicht te verkrijgen over de aard van deze „over-grenzige” mechanisatie van een groot deel der Nederlandse landbouwbedrijven.

De betreffende analyse heeft vooral betrekking op de werktuigen, die ingezet worden bij de oogst van granen, bieten en aardappelen.³ Uit het

¹ Ontleend aan LEI „De Nederlandse Landbouw . . .” p. 54/55.

² CBS „Maandstatistiek van de Landbouw” oktober 1967, pp. 291-311.

³ Deze drie gewassen omvatten 87 % van de akkerbouwgewassen.

TABEL 4 ENIGE WERKTUIGEN EN MACHINES NAAR VORM VAN EIGENDOM

Type werktuig	Jaar	Totaal	Verdeling in % van het totaal			
			land- en tuinbouw- bedrijven	combi- naties	coöpe- raties	loon- bedrijven
maaidorsers	1950	1.204				
	1955	1.908	49	19	1	31
	1960	3.025	54	10	1	35
	1965	6.105	47	11	2	40
opraappersen (voor hooi en stro)	1950	225				
	1960	3.166	36	7	4	53
	1965	9.600	46	10	3	41
aardappelpootmachines (vol-automatisch)	1960	2.427	70	19	3	8
	1965	4.418	71	16	2	11
verzamelrooiers (aardappelen)	1950	565				
	1960	3.625	66	16	1	17
	1965	6.076	63	16	2	19
precisiezaaimachines	1965	1.521	35	21	4	40
bietenrooiers	1950	267				
	1960	1.442	58	16	1	25
	1965	3.324	53	17	2	28
zelfladende en zelflossende wagens	1965	1.382	69	4	3	24

Bron: CBS Landbouwstatistieken

oogpunt van mechanisatie is dit met name relevant, omdat juist in de oogsttijd een accumulatie van landbouwwerkzaamheden plaats heeft, hetgeen „impliceert dat de landbouwer over voldoende werktuigen en mankracht moet kunnen beschikken om al deze werkzaamheden in een periode van 3 à 4 maanden te kunnen overbruggen”. En dit impliceert eveneens dat „mocht hij niet de juiste werktuigen hiervoor hebben of gebrek hebben aan mankracht, hij steeds meer een beroep zal doen op een ander, hetzij buren, hetzij op een loonwerker of werktuigencoöperatie” (cit. CBS p. 291). Uit deze analyse treedt met name de belangrijke plaats van de *loonwerker* in de mechanisatie van de landbouw naar voren. Uit tabel 4 bleek reeds, dat een groot deel van de grotere werktuigen in exploitatie is bij loonwerkers; het aandeel van de loonwerker in de totaal geoogste arealen blijkt echter nog aanmerkelijk groter te zijn. Dit aandeel ligt voor granen (geoogst met maaidorser) op 67 %, voor suikerbieten (geoogst met bietenrooier) op 63 %, en voor aardappels (geoogst met aardappelrooier) op 52 %. Dit resulteert in een aanmerkelijk hogere produktie per werktuig bij de loonbedrijven (en werktuigencoöperaties) dan bij de individuele bedrijven en combinaties (zie tabel 5).

TABEL 5 GEOOGSTE OPPERVLAKE (IN HA) PER WERKTUIG IN 1965

	Eigendom van			Gemiddeld
	bedrijven en combinaties	werktuigen-coöperaties	loon-bedrijven	
maaidorsers	26,8	79,8	88,5	52,3
<i>aardappelen:</i>				
voorraadrooiers	2,5	4,0	12,7	4,7
verz.rooiers (zakken)	5,7	11,6	27,7	7,9
verz.rooiers (wagens)	11,2	29,3	39,1	16,4
verz.rooiers (bunkers)	10,8	32,7	46,3	25,4
<i>suikerbieten:</i>				
voorraadrooiers	4,6	22,1	32,4	9,5
verz.rooiers (wagen)	11,0	21,5	45,7	15,2
verz.rooiers (bunker)	10,4	37,2	44,9	28,4

Zonder hier verder in te gaan op de gegevens uit de betreffende CBS-publikatie¹ kan het volgende gesteld worden:

1. De mechanisatie van de landbouw werd in hoge mate belemmerd door de gemiddeld kleine produktie-eenheden én door de op de meeste bedrijven tot beneden het vereiste minimum teruggelopen arbeidsbezetting.² Door middel van de werktuigencoöperaties, maar vooral van de loonbedrijven, is het ondanks deze problemen toch mogelijk geweest de mechanisatie van landbouwwerkzaamheden vér door te voeren, ook op de kleine bedrijven.³
2. Voorzover eigen mechanisatie (of in combinatie) heeft plaatsgehad, blijkt deze uit een economisch oogpunt op minder verantwoorde wijze te zijn doorgevoerd.
3. Met name door de ontwikkelingen op het gebied van de landbouw-mechanisatie zijn bijna alle bedrijven, ook de voor Nederlandse begrippen grote akkerbouwbedrijven, te klein geworden om als *zelfstandige eenheid* te worden gevoerd.
4. De oorzaak hiervoor moet vooral gezocht worden in de onvoldoende aanpassing, in de vorm van schaalvergroting van de produktie-eenheden, van de bedrijfsstructuur van de Nederlandse landbouw aan de moderne ontwikkelingen.

¹ Aan de hand van de gegevens uit het onderzoek in de Westhoek van Noord-Brabant zal een uitgebreidere analyse gegeven worden.

² In 1965 werd het aantal zgn. éénmansbedrijven in de Nederlandse landbouw op 40 % geschat.

³ Zo werd in 1965 op de bedrijven met 0,50 tot 1,50 ha graan reeds bijna 50 % van het totale areaal granen met de maaidorser geoogst; het aandeel van de loonwerker bedroeg hierin 95 %.

2.d Conclusies en nadere probleemstelling

Zijn uit het voorgaande betoog wellicht reeds enige conclusies te trekken ten aanzien van de situatie van de individuele, agrarische ondernemer (de boer), of althans de algemene hypothese nader te formuleren? ¹

Onder C is naar voren gekomen, dat de mechanisatie op vele landbouw-bedrijven slechts tot stand is gekomen d.m.v. de bijdrage van derden. Daarnaast blijken toch vele bedrijven een groter of kleiner deel van de mechanisatie binnen het eigen bedrijf te hebben rondgezet door individuele aanschaf en exploitatie van machines. Maar bovendien is gebleken, dat een belangrijk deel van deze „eigen” mechanisatie volgens puur economische maatstaven als „onverantwoord” beoordeeld moet worden. Er treedt hier dus een conflict naar voren tussen economie en praktijk, of, anders gezegd, tussen bedrijfs-economische eisen en individuele ondernemersbelangen en -aspiraties. Ondanks het feit, dat eigen mechanisatie voor de boer vaak grote financiële verplichtingen (offers) met zich meebrengt, zijn velen hier toch toe over gegaan. Waarom?

Bij de beantwoording van deze vraag, waaraan hier overigens slechts een zeer beperkte ruimte gegeven kan worden, raakt men aan de geheel eigen kenmerken van het landbouwbedrijf (en van het hiermee in Nederland nagenoeg samenvallende „gezinsbedrijf”), nl. dat kapitaal, bedrijfs-leiding en handenarbeid voor een belangrijk deel in één hand zijn, in de hand van de boer.²

Dit houdt in dat „rationele” beslissingen van de individuele boer, bv. t.a.v. het aanschaffen van een bepaalde machine, vaak in conflict zullen komen met de zuivere bedrijfseconomische rationaliteit. Zoals Mendras,³ het formuleert: „... le débat intérieur entre le travailleur et le technicien, d'une part, et le chef d'entreprise, d'autre part, deviendra inévitablement favorable aux premiers puisque le second a renoncé implicitement à la rationalité purement économique qui devait être la sienne”.⁴ Voor de boer is die bepaalde machine, waarvan hij de aanschaf overweegt, niet slechts een produktiemiddel, dat bepaalde investeringen en afschrijvingen vergt en dus nuchter op zijn rentabiliteit beoordeeld dient te worden, maar „à la fois un moyen de bien faire le travail, à moins de peine et en temps voulu; c'est une assurance qui peut paraître chère certaines années, mais

¹ Als wij zulks hier doen, dan mag toch niet vergeten worden, dat het betreffende onderzoek vooral een oriënterend (survey) karakter had, en dat dit bulletin ná het onderzoek als een herschrijven én herformuleren van het onderzoeksrapport tot stand is gekomen.

² De Hoogh spreekt dan ook i.p.v. gezinsbedrijf liever van „persoonlijke onderneming”; zie: J. de Hoogh „Enkele beschouwingen over de economische organisatie van de landbouwproductie”, Openbare les, Amsterdam 1967.

³ H. Mendras „La Fin des Paysans”, Paris 1967. Voor de hier besproken problematiek zijn vooral verhelderend Ch. III „La famille et l'exploitation” en Ch. V „l'Entrepreneur et ses décisions”.

⁴ Mendras p. 113.

rémunératrice, d'autres".¹ Daar komt nog bij, dat de boeren als individuele, zelfstandige ondernemers, onafhankelijke beslissingen kunnen, maar ook moeten nemen, waarbij zij hoogstens voorgelicht kunnen worden. Om een laatste maal Mendras te citeren: „Ils doivent prendre leurs décisions, chacun pour soi, sans que les grandes options nationales leur soient clairement présentées et sans que les organismes intermédiaires fassent des choix pour orienter les leurs”.²

Afgezien nog van het feit, dat het binnen de huidige landbouwstructuur niet mogelijk (noch reëel) zou zijn van de individuele ondernemer rationele, economisch verantwoorde beslissingen te eisen, moet nog gewezen worden op een reden, waarom eigen mechanisatie in vele gevallen, waar zij volgens strikt bedrijfseconomische maatstaven onverantwoord is, als wenselijk of althans als aanvaardbaar gezien kan worden. Deze reden ligt in het feit zelve, dat de bedrijfsstructuur van de landbouw niet is aangepast aan de eisen van de moderne mechanisatie. De verbrokkeling van de cultuurgrond, en dus van de arealen met één bepaald gewas, zowel binnen de afzonderlijke bedrijven als binnen een lokale of regionale groepering van bedrijven, belemmert in hoge mate een rationele organisatie van de landbouwwerkzaamheden en een efficiënt gebruik van landbouwwerktuigen. Ook de mechanisatie door derden heeft hiermee te kampen.³

De individuele boer, die zich voor de mechanisatie van zijn bedrijf geheel of gedeeltelijk op derden verlaat (verlaten moet), verwerft hiermee niet dezelfde garantie voor een tijdige uitvoering van werkzaamheden, als wanneer hij het betreffende materieel in eigen exploitatie zou hebben. Op dit punt komt men (zowel van boeren- als van niet-boerenzijde) dan ook steeds terug in zijn argumentatie ter verantwoording (of verdediging) van de eigen mechanisatie. Voorbeelden als: „Indien ik in 19... niet zelf over een maaidorser beschikt had, zou zóveel ha graan verregend zijn; het niet geleden produktieverlies maakte de aanschaf ervan in één keer goed”, doen vaak opgeld. Deze feitelijke situatie maakt het streven naar eigen mechanisatie op zijn minst begrijpelijk, doch zolang er geen aanzienlijke schaalvergroting van de produktie-eenheden heeft plaats gehad, evenzeer discutabel.

Het zal vaak onmogelijk zijn om uit te maken in hoeverre de persoonlijke waardering van een zelfstandige bedrijfsvoering van invloed is op de individuele aanschaf en exploitatie van landbouwwerktuigen. Zij is dat zeer zeker en, zoals wij reeds op pag. 12 (punt 1) gesteld hebben, is de boer ook hierin in hoge mate o.a. door de Landbouwvoorlichting (vóór alles gericht op de ontsluiting van de produktie- en produktiviteitsreserven in het individuele bedrijf) gesterkt.⁴

¹ Mendras p. 113.

² Mendras p. 211.

³ We praten hier nog niet van een zekere, algemeen wenselijk geachte overmechanisatie van de landbouwproduktie als zodanig, gezien haar gebondenheid aan het milieu. In Nederland speelt het wisselvallige klimaat in deze een grote rol.

⁴ Zie voetnoot 1 op pag. 13.

De hypothesen, die ten grondslag kunnen liggen aan een onderzoek naar de „de sociale gevolgen van de mechanisatie in de landbouw”, zouden wij als volgt willen herformuleren.

1. Geplaatst voor de noodzaak om te mechaniseren heeft de boer de voorkeur gegeven aan eigen mechanisatie, indien hij hiervoor de gelegenheid had in de vorm van „voldoende” kapitaal, een „voldoende” bedrijfsomvang en „voldoende” personeel. De beoordeling van wat voldoende is heeft veelal niet op zuiver bedrijfseconomische gronden plaatsgevonden.
2. Indien de gelegenheid tot eigen mechanisatie ontbrak, is de boer verplicht geweest tot gehele of gedeeltelijke integratie van zijn werkzaamheden in structuren, die over de grenzen van zijn bedrijf heengrijpen. Gezien het onder 1) gestelde zal er bij veel boeren een streven merkbaar zijn om, indien zij hiertoe in de gelegenheid komen, alsnog tot eigen mechanisatie over te gaan.
3. Afhankelijk van zijn persoonlijke waardering van de eigen zelfstandigheid (zelfstandige bedrijfsvoering) zal hij zijn huidige positie positief of negatief beoordelen.
4. Vanwege de steeds stringenter eisen van de zich snel ontwikkelende economie en de geringe aanpassing hieraan van de agrarische bedrijfsstructuur, zal de boer in de beoordeling van zijn toekomstige situatie vaak ernstig gefrustreerd blijken.

3. Het onderzoek in de Westhoek (Akkerbouwgebied)

Voor de keuze van de onderzoeksgebieden waren een aantal criteria gesteld:

1. Het betreffende landbouwgebied moest een zo homogeen mogelijk karakter hebben; indien mogelijk moest één bedrijfstype duidelijk overheersend zijn.
2. Niet-agrarische invloeden mochten geen overheersende rol spelen; m.n. werd hierbij gedacht aan een te veel voorkomen van part-time bedrijven.
3. Het betreffende landbouwgebied moest, voorzover dit te voorzien was, een duidelijk „agrarische toekomst” hebben.

In Nederland werd de keuze hierdoor bepaald tot de overwegend homogene akkerbouwgebieden op zeeklei en de weidegebieden. De keuze viel tenslotte op de Noordwesthoek van Brabant (akkerbouwgebied) en de Krimpenerwaard (weidegebied). Om de part-time bedrijven a priori zoveel mogelijk uit te sluiten werd de benedengrens voor de te interviewen bedrijven in de Noordwesthoek gelegd bij 10 ha en in de Krimpenerwaard bij 5 ha. Voor beide gebieden werd besloten globaal 300 bedrijven in een aaneengesloten gebied in het onderzoek te betrekken; dit betekende dat in principe alle bedrijfshoofden (boven de genoemde minimumgrens) in de gemeenten Dinteloord, Fijnaart, Willemstad en Klundert enerzijds (324 adressen, aantal afgenomen interviews 291), en in de gemeenten Haastrecht (voorzover binnen de Krimpenerwaard vallend), Vlist, Stolwijk en Berkenwoude anderzijds (324 adressen, aantal afgenomen interviews 297) voor een interview in aanmerking kwamen.¹ De interviewcampagne in de Noordwesthoek werd gehouden van 19-30 september 1966, in de Krimpenerwaard van 17-28 juli 1967. In beide gebieden werd van de zijde van de boeren een buitengewoon grote medewerking ondervonden; het aantal weigeringen in de beide gebieden bedroeg resp. 7 en 10.

*3.a De na-oorlogse ontwikkeling in de Westhoek, m.n. sinds 1955*²

Hoewel de Westhoek (welke naam wij hier zullen gebruiken voor het onderzoeksgebied, de gemeenten Dinteloord, Fijnaart, Willemstad en Klundert omvattende) deel uitmaakt van een grotere economisch-geografische

¹ Voor een nadere specificatie zie tabel I in Aanhangsel.

² Voor het cross-national onderzoek werd overeengekomen de problematiek te bestuderen tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in de laatste 10 jaar.

eenheid en van het landbouwgebied Noordwesthoek, zullen wij ons bij de volgende analyse hier toch toe beperken.

De Westhoek heeft de rijke historie van een welvarend landbouwgebied, waarvoor m.n. kenmerkend waren de nadruk, die steeds op de akkerbouw gelegen heeft (en naast de verbouw van graan vooral op handelsgewassen als meekrap, vlas, suikerbieten, karwij en in recenter jaren graszaad), de voor Nederlandse begrippen gemiddeld grote bedrijven en de hieraan ontleende sociale status en prestige van de boeren (eertijds de „heersers van het gewest”, zoals Eichholtz ze noemt ¹), en de, dank zij de relatief recente inpoldering,² redelijke tot goede verkaveling. Er heeft dan ook steeds een grote tegenstelling bestaan met het aanpalende zandgebied, en de Westhoekse boeren hebben nóg de neiging om de zandboeren („Heikers”) niet als volwaardige agrarische ondernemers te beschouwen.

Tot na de tweede wereldoorlog is de economie in dit gebied steeds vrijwel uitsluitend georiënteerd geweest op de landbouwproductie. Na 1950 treedt hier een abrupte verandering in op: de steeds duidelijker aan de dag tredende dispariteit tussen agrarische en niet-agrarische inkomens en arbeidsomstandigheden, en de gelijktijdig opgang makende mechanisatie van de landbouw, leidden tot een snelle afname van de agrarische beroepsbevolking (zie tabel 6). Dit gold aanvankelijk met name voor de landarbeiders, eens verreweg de grootste beroepscategorie in de Westhoekgemeenten (zie tabel 6). Aangezien de ontwikkeling van niet-agrarische werkgelegenheid binnen het gebied aanzienlijk op het arbeidsaanbod ten achter bleef, resulteerde deze ontwikkeling in een omvangrijke emigratie (het migratiesaldo voor de Westhoek bedroeg over de periode 1951/'59 2.127), terwijl het aantal werkforenzen (m.n. pendelaars op de Rotterdamse haven) tussen 1947 en 1960 groeide van 550 tot 2.100. De bevolkingsgroei stagneerde in hoge mate: + 4 % over de periode 1947-1960 (Nederland + 18 %).³

TABEL 6 WESTHOEK: AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING EN LANDARBEIDERS

Gemeente	Percentage mannelijke beroepsbevolking in de landbouw				Percentage landarbeiders van totaal hoofden van huishoudens met beroep		
	1930	1947	1956	1960	1947	1956	1960
Dinteloord	58,7	49,4	31,7	24,0	44,7	16,8	13,7
Fijnaart	62,6	60,3	39,8	30,7	39,3	19,7	14,4
Willemstad	50,2	53,0	38,9	32,0	35,7	21,3	13,8
Klundert	42,6	42,8	26,8	21,5	31,0	14,0	8,2

Bron: Eichholtz „Aan de rand van de Randstad” p. 27 en 29

¹ W. Eichholtz „Aan de rand van de Randstad. De Noordwesthoek van Brabant, een agrarisch grensgebied op weg naar een andere toekomst”, Den Haag 1962.

² Hierop wijzen de stichtingsdata van de voornaamste nederzettingen in de Westhoek. Fijnaart ± 1550, Willemstad en Klundert ± 1570, Dinteloord 1605.

³ De totale bevolking van de Westhoek bedroeg in 1960 ongeveer 17.000.

In de volgende bladzijden zullen wij onze analyse van de algemene ontwikkelingen in de Westhoekse landbouw op de volgende facetten richten: de arbeidsbezetting, de bedrijfsgroottestructuur, het grondgebruik en de produktiemethoden.

3.a.1 Veranderingen in de arbeidsbezetting

De arbeidsbezetting op de Westhoekse bedrijven is na de oorlog zeer sterk teruggelopen; in de periode december 1956-december 1965 liep zij met 38 % (mannen) terug en dit proces is nog niet ten einde. Uit tabel 7 blijkt, dat deze afname vooral is toe te schrijven aan de categorieën der „afhankelijken”: meewerkende gezinsleden en landarbeiders. De geringe afname van het aantal bedrijfshoofden (6 %) lijkt niet in overeenstemming met de afname van het aantal bedrijven (–13 %, zie tabel 8); dit is vooral toe te schrijven aan het feit, dat meerdere bedrijven¹ twee of zelfs drie „bedrijfshoofden” gekregen hebben door het aangaan van maatschappen tussen vader en zoon, of tussen broers.²

TABEL 7 WESTHOEK: AANTAL ARBEIDSKRACHTEN NAAR GESLACHT; 1956-1965

	December 1956			December 1965			Toe (af-)name in %	
	m.	v.	totaal	m.	v.	totaal	m.	v.
bedrijfshoofden	558	17	575	526	15	541	– 6	–12
meewerkende gezinsleden	300	89	389	95	131	226	–68	+47
totaal gezinsleden	858	109	964	621	146	767	–28	+38
vreemde arbeidskrachten	633	4	637	304	3	307	–52	x
totaal vaste arb.krachten	1491	110	1601	925	149	1047	–38	+35
seizoenarbeid ¹	276	20	296	57	19	76	–79	– 5

Bron: CBS Landbouwstatistieken

¹ „Arbeidsweken” uit CBS-statistiek omgerekend in jaren.

De seizoenarbeid, vroeger hier, als in andere akkerbouwgebieden, zeer omvangrijk, is nagenoeg verdwenen. De tellingen zullen hier overigens wel wat speling laten: men denke aan de bijdrage van scholieren en vrouwen m.n. tijdens de fruitpluk.

Daarnaast blijkt de bijdrage van vrouwelijke gezinsleden aanmerkelijk te zijn toegenomen: het betreft hier vrijwel uitsluitend vrouwen van bedrijfshoofden (111 van de 131 in 1965). De meeste vrouwen werken

¹ Dit was op 55 van de 288 geïnterviewde bedrijven het geval (19 %).

² Hierdoor is de afname met 68 % voor de mannelijke meewerkende gezinsleden wellicht wat overtrokken.

overigens slechts een betrekkelijk klein gedeelte van de dag (week): 80 van de 146 werkten minder dan 3 dagen per week (3-5 uur per dag). Aangenomen mag worden dat deze toename voornamelijk op rekening komt van de kleinere bedrijven, die vrijwel alle tot één-mans- of part-time bedrijven gereduceerd zijn.¹

De belangrijkste gevolgen heeft de grote afname van arbeidskrachten waarschijnlijk gehad voor de bedrijfshoofden. Waren zij vroeger merendeels „patroons”, die zich tot de organisatie van de arbeid en de bedrijfsleiding beperkten, nu werken zij vrijwel allen zelf mee op het bedrijf. Zoals sommigen van hen het uitdrukten: „Je bent je eigen arbeider geworden”. Deze grotere binding aan het bedrijf heeft mede zijn consequenties gehad voor de sociale status en het prestige van de grotere boeren, en heeft ertoe bijgedragen, dat zij, merendeels wonende buiten de dorpskernen, in toenemende mate hun dominerende positie in de lokale samenlevingen verloren hebben.²

3.a.2 Veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur

Voor de bedrijfsgroottestructuur in de Westhoek geldt hetzelfde als onder 2 gesteld is voor de Nederlandse landbouw in het algemeen: schaalvergroting heeft op dit gebied nauwelijks plaatsgehad. De bedrijfsbeëindiging bleef beperkt tot de (voor dit gebied) kleinste bedrijven; de gemiddelde grootte van de bedrijven boven de 10 ha steeg tussen 1955 en 1965 slechts van 31,5 tot 32,2 ha (zie tabel 8).

Overigens zien de meeste boeren zelf de starre bedrijfsgroottestructuur, of in hun ogen „de geringe mogelijkheden tot bedrijfsvergroting”, als een van de belangrijkste problemen. We zullen hier nog uitgebreid op terugkomen.

3.a.3 De veranderingen in het grondgebruik

In het grondgebruik hebben verschillende veranderingen plaatsgehad, die alle direct of indirect het resultaat zijn van de rationalisatie van het West-

¹ Slechts op 21 van de 288 geïnterviewde bedrijven werkte de echtgenote, volgens de verklaring van het bedrijfshoofd, „regelmatig” mee op het bedrijf: het betrof in vrijwel alle gevallen melken op de gemengde bedrijven.

² „De geringe betekenis die de landbouwers hebben gekregen voor de plaatselijke werkgelegenheid heeft in maatschappelijk opzicht een tweevoudig effect. Enerzijds valt de agrarische beroepswereld hoe langer hoe meer buiten de gezichtskring van de overige dorps- en streekgenoten. Anderzijds heeft de boer een verminderd belang bij de mensen van het dorp als arbeidskrachten. De belangstelling voor de dorpsse aangelegenheden wordt hierdoor verzwakt.” Eichholtz p. 49. Overigens is dit slechts één van de facetten van het proces van „vervreemding” van de boer van de samenleving, wat Eichholtz signaleert; zie m.n. zijn paragraaf over „De boer in de plattelandsamenleving” pp. 45-56.

TABEL 8 WESTHOEK: BEDRIJFSGROOTTESTRUKTUUR VOLGENS MEI-TELLINGEN 1955 EN 1965

Groottecategorie	Aantal bedrijven		Oppervl. cultuurgrond in ha		% cultuurgrond per categorie	
	1955	1965	1955	1965	1955	1965
1-5 ha	174	126	484	330	11,0	8,7
5-10 ha	114	92	820	663		
10-20 ha	108	105	1.561	1.514	13,2	13,5
20-30 ha	66	61	1.660	1.567	14,0	13,7
30-50 ha	112	113	4.422	4.488	61,8	64,1
50 ha en meer	49	45	2.898	2.866		
alle bedrijven	623	542	11.845	11.428	100,0	100,0

Bron: CBS Landbouwstatistieken

hoekse landbouwbedrijf en (uiteeraard) tevens een reactie zijn op de prijsontwikkeling voor de verschillende produkten.

Het totale areaal cultuurgrond is tussen 1955 en 1965 met 400 ha ingekrompen en bedraagt in het laatste jaar bijna 11.500 ha. Beknopt zullen wij hier de voornaamste veranderingen weergeven naar de drie hoofdcategorieën van grondgebruik: akkerbouw, veehouderij en tuinbouw.

a. Akkerbouw

De akkerbouw is in dit gebied steeds het voornaamste geweest en beslaat over de periode 1955-1965 gemiddeld 80 % van het areaal cultuurgrond (zie tabel 9).

TABEL 9 WESTHOEK: INDELING CULTUURGROND NAAR GRONDGEBRUIK 1955-1965¹

	Cultuurgrond in ha		Indeling naar grondgebruik in percentages			
	1955	1965	1955	1959	1962	1965
akkerbouw ²	9.380	9.338	79,0	79,8	80,5	81,4
weiland	2.228	1.699	19,2	18,4	16,8	14,8
tuinbouw	214	791	1,8	1,8	2,7	3,8
cultuurgrond	11.882	11.468	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: CBS Landbouwstatistieken

¹ Alle bedrijven van 1 ha en groter.

² Inclusief op grote schaal geteelde tuinbouwprodukten (zie ook tabel 10).

Binnen het bouwplan der akkerbouwgewassen hebben zich aanmerkelijke verschuivingen voorgedaan: de ongunstige prijsontwikkeling heeft bepaalde

gewassen in betekenis doen afnemen (vlas, karwij, haver, gerst). In het algemeen heeft een zekere *extensivering* (toename percentage granen) plaatsgevonden, hoewel de Westhoek met zijn 30 % hakvruchten tot de intensiefste akkerbouwgebieden van Nederland blijft behoren (zie tabel 10). Wat in tabel 10 niet naar voren komt is de toegenomen *specialisatie* binnen de afzonderlijke bedrijven, wat bijv. vooral geldt voor gewassen als aardappels en graszaad. Voor aardappels hangt dit ten dele samen met de mechanisatie, die op de zwaarste gronden voor de oogst van dit gewas bezwaren opleverde. De meeste bedrijven in de Westhoek blijken een zeer eenvoudig bouwplan te hebben, dat vrijwel steeds granen en bieten omvat, en daarnaast naar ieders specialisatie (voorkeur) één of twee andere gewassen als graszaad, aardappels of peulvruchten. Aan de eisen van vruchtwisseling wordt dan vaak tegemoet gekomen door het verhuren van „zaaiklaar land” (wat voor vlas reeds een traditie was: vlasboeren!) aan derden o.a. aan enige grote aardappeltelers en aan conservenfabrieken (zilveruien, groengeoogste peulvruchten, e.d.).

TABEL 10 WESTHOEK: BOUWPLAN AKKERBOUWGEWASSEN 1955-1965

	1955	1959	1962	1965
totaal granen	33,7	34,0	38,2	41,2
(waarvan tarwe:	11,3	13,2	15,3	26,4)
peulvruchten	7,2	9,5	9,7	8,0
vlas + oliech. zaden (o.a. karwij)	16,5	11,3	10,6	9,5
gras- e.a. zaden ¹	1,9	5,7	6,2	6,3
aardappelen ²	14,9	12,1	10,4	11,9
suikerbieten	16,7	19,7	16,9	17,5
voedergewassen (voederbieten, lucerne)	5,3	2,6	2,3	1,7
overige gewassen	3,8	5,1	5,7	3,9
alle akkerbouwgewassen	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: CBS Landbouwstatistieken

¹ Incl. klein areaal zaaibieten.

² Incl. klein areaal pootaardappelen.

De intensiteit van het bouwplan kan gemeten worden aan het aantal bewerkingseenheden ¹ (BE) per ha. Wij hebben dit alleen gedaan voor de „zuivere akkerbouwbedrijven” (zie verderop), waartoe wij ons bij de verdere analyse van het onderzoeksmateriaal beperkt hebben. Het aantal BE is alleen berekend voor de oppervlakte bouwland (incl. zaaiklaar verhuurd land), en de bedrijven (170 in totaal) zijn ingedeeld in drie categorieën: *laag* (minder dan 115 BE/ha), *middel* (115-140 BE/ha) en *hoog* (140 en

¹ Deze zijn berekend door het LEI: stencil nr. 1436 „De uitgangspunten voor de opbouw van de bewerkingseenheden”; zie ook LEI „Landbouwcijfers 1967” p. 226.

meer BE/ha). Er blijkt een zekere correlatie te bestaan tussen de intensiteit van het bouwplan en de arbeidsbezetting (uitgedrukt in aantal ha per VAK)¹: zie tabel 11. Hoewel dit niet met zekerheid gezegd kan worden, lijkt het aannemelijk dat een geringe arbeidsbezetting in vele gevallen geleid heeft tot een extensivering van het bouwplan.

TABEL 11 WESTHOEK: INTENSITEIT BOUWPLAN OP 170 AKKERBOUWBEDRIJVEN I.V.M. ARBEIDSBEZETTING OP DEZE BEDRIJVEN

Intensiteit in BE/ha	Oppervlakte bouwland per VAK			Alle bedrijven
	< 15 ha	15-20 ha	> 20 ha	
laag (—115 BE/ha)	16	16	21	53
middel (115-140 BE/ha)	34	20	15	69
hoog (140 BE/ha)	24	17	7	48
<i>idem in percentages:</i>				
laag	30	30	50	100
middel	49	29	22	100
hoog	50	35	15	100

b. Veehouderij

In de Westhoek is sprake van een afnemende betekenis van de veehouderij.² Dit komt o.a. tot uiting in een aanzienlijke inkrimping van het areaal weiland (zie tabel 9). Op vele Westhoekse bedrijven kwamen vroeger nog kleine eenheden melkvee (vaak niet meer dan 1 of 2 melkkoelen) voor, veelal voor eigen gebruik. Van de 289 onderzochte bedrijven stootten er sinds 1956 nog 71 hun melkvee af (88 hadden al geen melkvee in 1956). De verminderde belangstelling blijkt ook uit de afname van het aantal stuks jongvee in de Westhoek: 2268 volgens mei-telling 1955 en 1357 volgens mei-telling 1965. Ook voor mestvee is een dalende tendens aanwezig. Het aantal schapen is daarentegen gestegen van 396 in 1955 tot 1512 in 1965. Ook dit hangt samen met de rationalisatie van de landbouw: werd vroeger het grasland langs en op de dijken nog gehooïd, nu wordt dit als onrendabel gezien (of ontbreekt de arbeid: geen mechanisatie mogelijk) en worden schapen gehouden om het gras kort te grazen.

De gemengde akkerbouw-veehouderij bedrijven zijn in het algemeen relatief klein: het percentage grasland neemt dan ook snel af met de bedrijfsgrootte:

¹ VAK = volwaardige arbeidskracht. Voor omrekeningsmaatstaven zie A. J. Louwes „Het tuinbouwcentrum Huissen” 1951, p. 25.

² Varkens en pluimvee zijn hier nooit belangrijk geweest: in 1965 werden resp. 35 varkens en 350 stuks pluimvee per 100 ha geteld.

van 1 tot 5 ha: 35,2 %
van 5 tot 10 ha: 33,9 %
van 10 tot 20 ha: 28,6 %

van 20 tot 30 ha: 15,2 %
van 30 tot 50 ha: 8,9 %
50 ha en meer 9,3 %

Veelal gaat het hier nog om gronden, die minder geschikt zijn voor bouwland. Op de gemengde bedrijven (hieronder verstaan we die bedrijven, die minstens 6 melk- en kalfkoeien hebben) heeft vaak een intensivering van de melkveehouderij plaatsgevonden, hetgeen verklaart dat het totaal aantal melk- en kalfkoeien in de Westhoek slechts weinig is teruggelopen: van 1694 in 1955 tot 1576 in 1965. Ook hier is dus sprake van *specialisatie*.

c. Tuinbouw

De tuinbouw beleeft de laatste jaren een snelle opkomst in de Westhoek, en met name de fruitteelt (zie tabel 9). Deze vindt algemeen plaats in grote, rationele opgezette eenheden, waaronder bedrijven van 30 ha. De ontwikkeling hiervan heeft vaak plaats vanuit de akkerbouwbedrijven, waar men er toe is overgegaan een deel van het bouwland met fruitbomen in te planten. De aanleiding hiervoor is soms het verzekeren van een „eigen bedrijf” aan een tweede opvolger, iets wat uit bedrijfs-economisch oogpunt niet verantwoord lijkt.¹

Naast de fruitteelt worden op de Westhoekse bedrijven steeds vaker eertijds typische tuinbouwgewassen (als spinazie, groene peulvruchten, knolselderij) in grote eenheden aangeplant. Dit is mogelijk geworden door de mechanisatie van deze cultures (zie tabel 13). Met de bloembollen (waarvoor hetzelfde geldt) hebben deze gewassen op verschillende bedrijven tot een aanmerkelijke intensivering van het bouwplan bijgedragen.

Uit dit beknopte overzicht is tevens gebleken, dat de Westhoekse bedrijven onderling toch nogal uiteen blijken te lopen naar produktietype, ook al ligt op de grote meerderheid van de bedrijven de nadruk (vooralsnog) op de akkerbouwgewassen. Dit heeft ertoe gebracht de 289 onderzochte bedrijven in een aantal categorieën in te delen, en wel:

- categorie A: 170 „zuivere” akkerbouwbedrijven (minder dan 6 melk-koeien en minder dan 1,5 ha boomgaard);
- categorie B: 64 „gemengde” akkerbouw-melkveehouderij bedrijven (6 of meer melkkoeien);
- categorie C1: 27 „gemengde” akkerbouw-fruitteelt bedrijven (meer dan 1,5 ha boomgaard, maar minder dan 40 % van totale bedrijfsoppervlakte);

¹ Zie J. A. H. Haenen „De ontwikkeling van de akkerbouwbedrijven in westelijk Noord-Brabant” p. 32.

- categorie C2: 8 „zuivere” tuinbouwbedrijven (40 % of meer boomgaard of bollenland);
- categorie D: 20 landbouwbedrijven met neven-activiteiten (w.o. loonwerk, handel in kunstmest of bestrijdingsmiddelen, e.d.).

Tabel 12 geeft een overzicht van deze vier hoofdcategorieën naar bedrijfs-grootte:

TABEL 12 WESTHOEK: ONDERZOCHE BEDRIJVEN NAAR TYPE EN BEDRIJFS-GROOTTE

Bedrijfs grootte	Cat. A	Cat. B	Cat. C	Cat. D	Alle bedr.
10-20 ha	27	30	10	11	78
20-30 ha	24	21	3	7	55
30-40 ha	36	8	9	2	55
40-50 ha	44	4	3	—	51
50-60 ha	18	1	4	—	23
60-70 ha	16	—	5	—	21
70 ha en meer	5	—	1	—	6
alle bedrijven	170	64	35	20	289

Om, gezien de doeleinden van het onderzoek, over een zo homogeen mogelijke groep bedrijven te kunnen beschikken, hebben wij ons bij de verdere analyse (mede om ons t.a.v. de grote hoeveelheid gegevens enige beperking op te leggen) ¹ bepaald tot de categorie der zuivere akkerbouw-bedrijven. Gezien de aanzienlijke verschillen in bedrijfsstructuur tussen de gemeenten onderling (zie tabel II in Aanhangsel) betekent dit, dat de vier gemeenten niet proportioneel in deze analyse vertegenwoordigd zijn.

Zo maken de „zuivere” akkerbouwbedrijven in Dinteloord 81 %, in Fijsaart 57 %, in Klundert 49 % en in Willemstad slechts 29 % van het totaal aantal onderzochte bedrijven uit. Wij zijn er overigens van overtuigd, dat het merendeel van onze bevindingen eveneens geldigheid heeft voor de grotere gemengde bedrijven, waar akkerbouw in het algemeen de hoofdpijler van de bedrijfsvoering is.

3.a.4 De veranderingen in de produktiemethoden

In de na-oorlogse periode heeft in de Westhoek een toenemende rationalisatie van het landbouwbedrijf, en van de landbouwwerkzaamheden in het bijzonder, plaatsgehad. Van centrale betekenis is hierbij geweest de

¹ Het ligt overigens in de bedoeling het overige materiaal nog aan een nadere analyse, evt. gevolgd door nader onderzoek, te onderwerpen.

vér doorgevoerde mechanisatie van de veldwerkzaamheden voor vrijwel alle gewassen, die geleid heeft tot een aanzienlijke vermindering van de arbeidsbehoefte¹ (uitgedrukt in arbeidsuren per ha). Tabel 13 geeft hier een beeld van:

TABEL 13 VERMINDERING ARBEIDSBEHOEFTE VOOR VOORNAAMSTE GEWASSEN 1950-1965

gewassen	Uren handarbeid per ha gewas		
	1950	1965	
graan	125	35	incl. stropersen en verzamelen
suikerbieten	325	120	incl. transport over 1 km
consumptie aardappelen	410	230	incl. bewaren en sorteren (decemberlevering)
vlas	144	40	incl. hokken en schelven en opladen bij aflevering
uien	500	150	
conserven erwten	950	65	
stamslabonen	1100	200	
knolselderij	1060	360	incl. klaarmaken en afleveren

Bron: J. A. H. Haenen „De ontwikkeling van de akkerbouwbedrijven . . .” p. 15

De dierlijke trekkracht werd vrijwel geheel vervangen door motortrekkers: het aantal landbouwpaarden liep terug van 1351 in 1950 tot 141 in 1965. Op géén van de door ons onderzochte bedrijven werd nog uitsluitend van paardenkracht gebruik gemaakt. Daarnaast is het aantal zelfrijdende en getrokken landbouwmachines enorm toegenomen.² De aan deze mechanisatie verbonden hoge kosten voor investeringen, afschrijvingen en loonwerk (= vreemde inventaris), vergezeld gaande van een afname van het aantal arbeidskrachten, hebben geleid tot een duidelijke herverdeling van de produktiekosten per ha in de Westbrabantse akkerbouw (zie tabel 14)³. In tabel 14 treedt vooral ook naar voren de relatief snelle groei van het aandeel van loonwerk in de totale produktiekosten i.v.m. de kosten van eigen inventaris. Dit betekent, dat de mechanisatie op de wat kleinere bedrijven, die later op gang kwam, vooral werd gerealiseerd m.b.v. de loonwerker.

Door de snelle uitbreiding van de mechanisatie is het Westbrabantse

¹ Deze sterk verminderde arbeidsbehoefte heeft er o.a. toe geleid, dat de produktie van bepaalde „tuinbouwgewassen” toegankelijk werd voor het akkerbouwbedrijf, dat in feite deze produktie grotendeels van de volleggrontuinders heeft overgenomen.

² Tabel III in het Aanhangsel geeft een soortgelijk overzicht voor het aantal in de Westhoek aanwezige machines (dec. 1965) als tabel 4 voor Nederland.

³ Deze gegevens zijn afkomstig van de LEI-Akkerbouwbedrijven in W.-Brabant; hun gemiddelde grootte bedroeg 35 ha.

TABEL 14 PROCENTUELE VERDELING PRODUKTIEKOSTEN PER HA: AKKERBOUW

Jaargang	1950	1957	1964
pacht	10	12	13
arbeidskosten	42	34	28
wv. voor gezinsarbeid	12	10	14
wv. voor vreemde arbeid	30	24	14
kosten eigen inventaris	12	15	14
loonwerker (= vreemde inventaris)	6	9	13
overige kosten	30	30	32
totale kosten	100	100	100

Bron: J. A. H. Haenen „De ontwikkeling van de akkerbouwbedrijven ...” p. 24

akkerbouwbedrijf in hoge mate kapitaalsintensief geworden: bedroeg op de LEI-Akkerbouwbedrijven de nieuwwaarde van werktuigen per man in 1950 nog f 5.643,—, in 1964 was dit reeds gestegen tot f 21.720,— (+ 285 %). Hoewel een directe vergelijking hier niet mogelijk is, steekt de schaalvergroting in de man-land ratio hierbij toch wat mager af: het aantal ha per man steeg over de zelfde periode slechts van 8,5 tot 15 (+ 76 %). Tabel 15 geeft een en ander weer:

TABEL 15 ENIGE GEGEVENS PER MAN UIT BOEKHOUDINGEN LEI/AKKERBOUW-BEDRIJVEN

Oogstjaar	1950	1957	1964	In % (1950 = 100)		
				1950	1957	1964
ha's cultuurgrond per man	8,5	11,5	15	100	135	176
nieuwwaarde werktuigen per man	f 5.643	f 13.363	f 21.720	100	237	385
bruto-geldopbrengst per man	f 12.380	f 19.882	f 38.535	100	161	311
jaarloon vaste landarbeiders	f 2.800	f 4.900	f 8.200	100	175	293

Bron: J. A. H. Haenen „De ontwikkeling van de akkerbouwbedrijven ...” p. 23

Door de steeds hogere investeringen bestaat er nog steeds een sterke druk tot een verdere vermindering van het aantal arbeidskrachten, doch de bedrijfsstructuur gaat hier meer en meer een belemmering vormen: het aantal éénmansbedrijven onder de 289 onderzochte bedrijven bedroeg reeds 69!¹ In de naaste toekomst lijkt een vermindering van het aantal bedrijven dan ook noodzakelijk om tot een rendabeler produktie en een efficiënter gebruik van de overgebleven arbeidskrachten te komen.

¹ Tabel IV in het Aanhangsel geeft een overzicht van de arbeidsbezetting op de onderzochte bedrijven.

Ook in de Westhoek is de boer, zoals reeds onder 2.c (zie m.n. de punten 1 tot 4) gesteld werd, in toenemende mate verplicht geweest zijn werkzaamheden geheel of gedeeltelijk te integreren in structuren, die over de grenzen van zijn bedrijf heengrijpen. Tabel 16 en 17 geven hier een beeld van voor wat betreft de werkzaamheden t.a.v. de drie voornaamste akkerbouwgewassen: graan, bieten en aardappelen. Meer in het bijzonder zouden we hier nog op het volgende willen wijzen:

1. De eigen en gemeenschappelijke exploitatie blijken toe te nemen met een stijgende areaalgrootte. W.b. de gemeenschappelijke exploitatie geldt dit echter niet voor de kleinere (minder „arbeidsintensieve”) werktuigen als de zaaimachine, wiedzmachine en pootmachine; deze zijn vaak gemeenschappelijk eigendom van meerdere, kleine bedrijven, doch hierbij vindt geen uitwisseling van arbeid plaats.
2. Loonwerk neemt m.n. voor de graanproductie een overheersende plaats in, en in het algemeen op de bedrijven met kleine arealen bieten of aardappelen. Naast de kapitaalspositie werkt ook de arbeidsbezetting dit in de hand.
3. Gemeenschappelijke exploitatie, mét uitwisseling van arbeid, speelt vooral een grote rol op de bedrijven met middelgrote en grote arealen bieten en aardappelen. Deze gewassen zijn relatief nog steeds zeer arbeidsintensief¹: het percentage bedrijven dat bieten- en aardappel-rooimachines gemeenschappelijk exploiteert stijgt dan ook met de areaalgrootte. Voor bieten zijn deze percentages resp. 5,7 (minder dan 4,5 ha bieten), 19,3 (4,5-9,5 ha bieten) en 32,1 (meer dan 9,5 ha bieten); voor aardappels 5,9, 12,5 en 39,3.

De mechanisatie blijkt in de Westhoek zeer grote vorderingen te hebben gemaakt: in 1965 werd op alle bedrijven met graan een maaidorser ingezet bij de oogst, op 93 % van de bedrijven met bieten een bietenrooier. Nieuwe machines blijken in zeer korte tijd vrijwel algemene toepassing te vinden: het meest sprekende is hier het voorbeeld van de precisie-zaaimachine, in 1965 reeds op 93 % van de bedrijven met bieten in gebruik. Bij de grotere werkzaamheden blijkt verreweg het grootste deel van de mechanisatie door gemeenschappelijke exploitatie van werktuigen en loonwerk gerealiseerd te zijn. In feite betekent dit, dat op het grootste deel van de bedrijven de afhankelijkheid van derden gegroeid is.²

¹ Zie ook tabel 13. Haenen (p. 36) geeft voor de mechanische oogst van de drie hoofdgewassen de volgende cijfers: maaidorser: capaciteit 75 ha, personeelsbezetting 3 man; bietenrooier: capaciteit 20 ha, personeelsbezetting 3 man; aardappelrooier: capaciteit 25 ha, personeelsbezetting 4 à 5 man.

² De personeelsbezetting is hier eveneens van fundamenteel belang: waren er in 1950 per bedrijfshoofd in de Westhoek nog 3 „afhankelijke”, mannelijke arbeidskrachten, in 1956 waren dit er nog 1,7 (0,5 gezinsleden en 1,2 landarbeiders), in 1965 nog slechts 0,8 (0,2 gezinsleden en 0,6 landarbeiders).

TABEL 16 WESTHOEK: VORM VAN EXPLOITATIE VAN WERKTUIGEN NAAR GROOTTE VAN AREAAL OP BEDRIJVEN MET GRAAN, BIETEN EN AARDAPPELS¹

Vorm van exploitatie	Areaal granen per bedrijf in ha			Totaal aantal bedrijven met graan	
	tot 7,5	7,5-17,5	17,5 en meer	absoluut	in %
alle bedrijven	90	136	48	274	100,0
<i>zaai-machine:</i>					
eigen exploitatie	47	111	45	203	74,1
gemeensch. exploitatie ²	22	17	2	41	15,0
loonwerk ³	21	8	1	30	10,9
<i>maaidorser:</i>					
eigen exploitatie	4	23	19	46	16,8
gemeensch. exploitatie	2	21	6	29	10,6
loonwerk	84	92	23	199	72,6
<i>stropers:</i>					
machine niet gebruikt ⁴	—	6	5	11	4,0
eigen exploitatie	1	10	4	15	5,6
gemeensch. exploitatie	1	15	8	24	8,8
loonwerk	88	105	31	224	81,6

¹ Met „vorm van exploitatie” wordt hier bedoeld de wijze waarop de betreffende machine bij de oogst 1965 werd ingezet: *eigen exploitatie* betekent, dat een machine gebruikt werd, die eigendom was van het bedrijf; *gemeenschappelijke exploitatie* (zie noot 2), dat de betreffende machine gemeenschappelijk eigendom was of ook door anderen gebruikt werd, al of niet met uitwisseling van arbeid; *loonwerk* betekent, dat de betreffende machine door een loonbedrijf met personeel van dat bedrijf werd ingezet.

² D.w.z. al of niet met uitwisseling van arbeid; deze categorie omvat „eigendom van bedrijf, gebruik ook door derden”; „gemeenschappelijk eigendom”; „eigendom van derden, nl. andere boer”.

³ De werktuigcoöperatie V.E.L.D. te Dinteloord is tot de loonbedrijven gerekend (zie ook noot bij tabel III in Aanhangsel).

⁴ Sommige van de grotere graanbouwers verhakselen het stro en ploegen het daarna onder: een verdere extensivering van de graanbouw.

TABEL 16 (vervolg)

Vorm van exploitatie	Areal suikerbieten per bedrijf in ha			Totaal aantal bedrijven met suikerbieten	
	tot 4,5	4,5-9,5	9,5 en meer	absoluut	in %
alle bedrijven	105	135	28	268	100,0
<i>precisie zaaimachine:</i>					
machine niet gebruikt	12	1	3	16	6,0
eigen exploitatie	2	6	2	10	3,7
gemeensch. exploitatie	2	8	5	15	5,6
loonwerk	89	120	18	227	84,7
<i>wiedmachine:</i>					
machine niet gebruikt	6	1	1	8	3,0
eigen exploitatie	62	118	26	206	76,9
gemeensch. exploitatie	13	9	1	23	8,6
loonwerk	24	7	—	31	11,5
<i>bietenrooier:</i>					
machine niet gebruikt	12	2	1	15	5,6
eigen exploitatie	3	17	8	28	10,4
gemeensch. exploitatie	6	26	9	41	15,2
loonwerk	84	90	10	184	68,8
bedrijven met aardappels; zelfde indeling als voor bieten:					
alle bedrijven	119	56	28	203	100,0
<i>pootmachine:</i> ¹					
machine niet gebruikt	3	—	—	3	1,5
eigen exploitatie	29	29	17	75	36,9
gemeensch. exploitatie	13	10	8	31	15,3
loonwerk	74	17	3	94	46,3
<i>verz. rootmachine:</i>					
machine niet gebruikt ²	64	13	3	80	39,4
eigen exploitatie	5	4	9	18	8,9
gemeensch. exploitatie	7	7	11	23	12,3
loonwerk	43	32	5	80	39,4

¹ Vol- en halfautomatische tezamen.² Op de meeste andere bedrijven werd een voorraadrooier ingezet, terwijl wegens weersomstandigheden op enige bedrijven de aardappels geheel of gedeeltelijk met de hand gerooid werden.

TABEL 17 WESTHOEK: AREAAL GEWAS EN VORM VAN EXPLOITATIE PER WERKTUIG¹

Werktuig	Percentage totale areaal bewerkt in			Totale areaal
	eigen exploitatie	gemeensch. exploitatie	loonwerk	
zaaimachine	83,2	11,2	5,7	3.169 ha
maaidorser	24,8	12,8	62,4	3.208 ha
stropers	8,2	13,2	78,6	2.989 ha
precisiezaaimachine	6,0	8,6	85,4	1.458 ha
bietenrooier	16,0	20,3	63,7	1.471 ha
pootmachine	47,3	19,9	32,8	1.039 ha
verz. rooier	21,9	27,5	50,6	769 ha

¹ Arealen beneden 0,5 ha zijn buiten beschouwing gelaten; afronding op 0,5 ha.

3.b De akkerbouwers en de veranderingen in de Westhoekse landbouw

Onder 3.a hebben wij een analyse gegeven van de belangrijkste veranderingen, die in de Westhoekse landbouw hebben plaatsgevonden. In dit hoofdstuk willen wij speciale aandacht schenken aan de veranderingen op de individuele bedrijven en de houding van de boeren t.a.v. deze veranderingen. Zoals reeds werd toegelicht op p. 33, zullen wij ons hierbij beperken tot de 170 akkerbouwbedrijven (cat. A. in tabel 12).

3.b.1 De houding van de akkerbouwers, t.a.v. de mechanisatie

In het interview waren de volgende vragen opgenomen: „Wat is volgens u de belangrijkste verandering, die de afgelopen 10 jaar hier in de Westhoek op landbouwgebied heeft plaatsgehad?“, gevolgd door „Wat vindt u van deze verandering de belangrijkste voor- en/of nadelen?“. Zoals verwacht mocht worden, getuigden de antwoorden van een duidelijk refereren aan de eigen situatie.

143 van de 170 akkerbouwers (84 %) vermeldten als belangrijkste verandering de *mechanisatie*, al of niet in combinatie met *vermindering van arbeidskrachten*. Dit heeft ons ertoe gebracht de antwoorden op de tweede vraag alléén voor deze groep te coderen. Een overzicht van de genoemde eerste en tweede voor- en/of nadelen geeft tabel 18; zij zijn in drie categorieën gegroepeerd.

Het opvallendste in tabel 18 is wel de overeenkomst tussen de linker- en rechterhelft: zowel het totaal aantal gegeven antwoorden als de verdeling over de drie categorieën zijn vrijwel identiek. Dit is gedeeltelijk wellicht in de hand gewerkt door de manier van vraagstelling: de respondent

TABEL 18 WESTHOEK: VOOR- EN NADELEN VAN DE MECHANISATIE (N = 143)

Voordelen (geen genoemd 27 resp.)		Nadelen (geen genoemd 25 resp.)	
t.a.v. financiële aspecten:			
lagere produktiekosten, minder arbeidskosten, etc.	49	hoge investeringen, resp. afschrijvingen, loonwerk	45
t.a.v. produktiemethode:			
sneller, efficiënter werken	60	verslechtering grondstructuur	46
minder afhankelijk van het weer	12	meer afhankelijk van het weer	14
		produktieverlies	10
		risico machinebreuk	4
sub-totaal	72	sub-totaal	74
t.a.v. sociale aspecten:			
plezieriger werken	20	minder plezierig werken	8
méér vrije tijd	3	boer zelf moet nu (te	
minder last met personeel	13	hard) meewerken	26
sub-totaal	36	sub-totaal	34
overige voordelen	3	overige nadelen	6
totaal genoemde voordelen		totaal genoemde nadelen	
aantal per respondent	1,38	aantal per respondent	1,35

werd uitdrukkelijk gevraagd of er volgens hem voordelen én of er nadelen aan de mechanisatie verbonden waren. Doch de verklaring moet veeleer gezocht worden in de omstandigheden, waaronder de mechanisatie heeft plaatsgehad, en in het feit, dat de mechanisatie inderdaad als het ware twee „gezichten” heeft.

Dit geldt al heel duidelijk voor het financiële aspect: zullen enerzijds vele boeren zeggen, dat mechanisatie kostenbesparend is, anderen zullen meer onder de indruk zijn van het stuk, wat deze uit hun portemonnee geslagen heeft (en soms betreft het hier dezelfde respondent!). Het genoemde voordeel zal vaak een „redenering achteraf” zijn: in feite was mechanisatie noodzakelijk wegens het acuut wordende arbeidstekort (vaak *tezamen* met de mechanisatie als belangrijkste verandering genoemd!); de arbeiders namen meestal hun ontslag en werden niet opgezegd om besparingen op de produktiekosten te verwezenlijken.

Al evenzeer geldt dit voor de t.a.v. de produktietechnische aspecten genoemde voor- en nadelen. Enerzijds kan men met machines sneller werken en wordt de afhankelijkheid van het weer hierdoor verminderd, maar anderzijds kan slecht weer het gebruik van bepaalde machines op de vette kleigronden vrijwel onmogelijk maken (dit geldt bijv. m.n. voor

de aardappelrooimachines), of kan machinebreuk tot ernstige vertragingen leiden, terwijl de structuur van de grond meer te lijden heeft van de zware machines.

Wat de sociale aspecten betreft geldt dit „dubbele gezicht” m.n. voor het arbeidsaspect: enerzijds wordt de vermindering van het aantal personeelsleden nogal eens als een „opluchting” beschouwd in vaak al te gespannen arbeidsverhoudingen, anderzijds betreuren vele boeren het feit, dat zij nu zelf zo sterk aan de handenarbeid gebonden zijn. Dit laatste is niet alleen een kwestie van waardering van handenarbeid op zich, maar het zelf volledig mee moeten werken laat in bepaalde perioden te weinig tijd over voor de eigenlijke ondernemerstaken.

In tabel 19 zijn de gegeven antwoorden in verband gebracht met de bedrijfsgrootte (met de leeftijd bleek geen verband te bestaan):

TABEL 19 WESTHOEK: VOOR- EN NADELEN MECHANISATIE EN BEDRIJFSGROOTTE

Bedrijfsgrootte in ha	Voordelen				Nadelen				N = 143
	geén	fin.	prod.	soc.	geén	fin.	prod.	soc.	
10-20	6	10	8	1	5	9	8	3	21
20-30	5	9	12	7	3	4	15	4	22
30-40	5	12	14	5	1	11	16	7	28
40-50	8	8	21	8	8	11	21	8	38
50 en meer	3	10	13	15	8	10	14	12	34
alle bedrijven	27	49	67	36	25	45	74	34	143

Per bedrijfsgrootteklasse blijkt het spiegelbeeld van voor- en nadelen zich eveneens voor te doen; er zijn echter enige verticale verschuivingen opgetreden, m.n. ten aanzien van de sociale aspecten, die relatief méér gevoeld worden in de hogere grootteklassen. Dit is ook wel verklaarbaar: op de grotere bedrijven heeft de vermindering van de arbeidsbezetting meer consequenties gehad voor het bedrijfshoofd. 22 van de 100 bedrijfshoofden boven de 30 ha noemden „het méér mee moeten werken van het bedrijfshoofd” als een nadeel tegenover slechts 4 van de 43 bedrijfshoofden beneden de 30 ha. Daartegenover noemden 12 bedrijfshoofden boven de 30 ha (10 boven de 40 ha) „minder last met arbeiders” als een voordeel, tegen slechts 1 beneden de 30 ha.

T.a.v. de gegevens in tabel 18 en 19 lijken de volgende algemene conclusies gerechtvaardigd:

1. De mechanisatie van de landbouw wordt gezien als iets wat noodzakelijk was, en waar men praktisch niet onder uit kon; zoals een van de boeren het uitdrukte: „Het was mechaniseren of verzuipen!”. Op vele bedrijven is er sprake van aanpassingsproblemen zowel t.a.v. de

nieuwe techniek (bijv. de verslechtering van de grondstructuur¹ als t.a.v. de nieuwe werkwijze („de laatste aardappel komt niet meer van het veld”): het landwerk is „verruwd”.

2. De mechanisatie wordt wel vaak als „duur” bevonden, vooral op de kleinste bedrijven. Evaluatie van dit punt is in dit kader niet mogelijk; ongetwijfeld plaatsen de steeds stijgende kosten voor inventaris en loonwerk vele ondernemers voor problemen, vooral gezien de geringe mogelijkheden om deze door schaalvergroting te drukken.
3. De mechanisatie heeft vooral op de grotere bedrijven belangrijke sociale implicaties gehad. Was de boer hier een tien, twintig jaar geleden nog een typische „werkgever”, nu zit hij zelf op de trekker. Dit heeft directe consequenties gehad voor zijn sociale status en prestige (zie 3.a.1).
4. „Meer vrije tijd” blijkt de mechanisatie slechts aan een enkele boer gebracht te hebben, of mocht dit al zo zijn, dan hecht hij hier kennelijk niet veel belang aan.

3.b.2 De veranderingen in het eigen bedrijf

In het kader van dit onderzoek kon geen volledige analyse van alle veranderingen, die de laatste 10 jaar op de individuele bedrijven zijn doorgevoerd, gemaakt worden. Wij zullen ons hier beperken tot enige van de voornaamste, vooral voor zover deze gezien kunnen worden in verband met de gewijzigde arbeidsbezetting en mechanisatie.

Om een idee te krijgen van wat door de boeren zelf als de belangrijkste verandering op hun bedrijf gezien werd, werd aan allen gevraagd „Wat is de belangrijkste verandering, die u de laatste 10 jaar op uw bedrijf hebt doorgevoerd?”. Tabel 20 geeft een overzicht van de antwoorden naar grootteklasse.

TABEL 20 WESTHOEK: BELANGRIJKSTE VERANDERING LAATSTE 10 JAAR IN HET BEDRIJF

Bedrijfs grootte	Géén ¹	Grondver- betering	Minder pers.	Mecha- nisatie	T.a.v. bouwplan	Overige	Alle resp.
10-20 ha	5	9	2	4	7 (4)	—	27
20-30 ha	4	10	2	3	4 (3)	1	24
30-40 ha	6	7	8	3	11 (8)	1	36
40-50 ha	9	12	6	9	6 (3)	2	44
> 50 ha	1	5	5	16	8 (6)	4	39
alle bedrijven	25	43	23	35	36 (24)	8	170

¹ Omvat zowel „geen verandering” als „geen antwoord”.

¹ Namelijk door het gebruik van steeds zwaardere trekkers en werktuigen; hiervoor is vaak een diepere drainage noodzakelijk, die op veel bedrijven tot stand is gekomen (zie 3.b.2).

In het kort zullen we hier op de voornaamste categorieën ingaan.

- a. *Grondverbeteringswerkzaamheden*: deze nemen in de Westhoek een zeer belangrijke plaats in en staan in direct verband met de mechanisatie. Ze omvatten: het dichtrijden van sloten en aldus vergroten van kavels, egaliseren, en drainage (incl. herstelwerkzaamheden). Dergelijke werkzaamheden werden op zeer vele bedrijven verricht: op 57 van de 170 bedrijven werd een gedeelte gedraineerd of werd de drainage doorgespoten, op 68 andere bedrijven werden omvangrijker werken uitgevoerd. Op de meeste andere bedrijven was de drainage reeds vóór 1956 bevredigend.
- b. *Vermindering van de arbeidsbezetting*: op 23 bedrijven, vrijwel alle groter dan 30 ha, wordt dit als de belangrijkste „doorgevoerde” verandering genoemd. In hoeverre hier feitelijk sprake was van opzeggen door arbeiders was niet na te gaan; zes reden² werd door 12 respondenten genoemd, dat „het te duur werd”, terwijl 5 respondenten geen reden vermeldde.
- c. *Aanschaf van werktuigen en/of installaties*: het is merkwaardig dat, waar 84 % van de respondenten de mechanisatie als de belangrijkste verandering in de Westhoek noemde (zie 3.b.1), slechts 35 deze als de belangrijkste verandering op hun eigen bedrijf vermeldde. Het gaat hier echter om eigen aanschaf van machines, en, zoals we reeds eerder gezien hebben, is op het grootste deel der bedrijven de zwaardere mechanisatie gerealiseerd m.b.v. loonwerk. 25 van de 35 bedrijven zijn groter dan 40 ha, wat er wel op wijst dat het in hoofdzaak de grotere bedrijven waren, die tot eigen aanschaf overgingen. 16 respondenten noemden als reden „tekort aan arbeidskrachten” en 12 „sneller, efficiënter werk”.¹
- d. *Veranderingen t.a.v. het bouwplan*: als zodanig werden met name genoemd de extensivering (bijv. „geen aardappels meer”) of grotere eenzijdigheid van het bouwplan; slechts weinigen zeiden, dat zij een intensiever bouwplan hadden dan 10 jaar terug. Helaas waren de grenzen tussen „extensivering” en „intensivering” aan de hand van de antwoorden vaak moeilijk te trekken: in de eerste categorie werden 24, in de tweede slechts 6 antwoorden gecodeerd, terwijl op 6 bedrijven sprake was van het afstoten van melkvee. Ongetwijfeld is de eerste categorie verreweg het grootst en de redenen, die hier gegeven werden (11 „gebrek aan personeel”, 4 „tekort aan kapitaal of werktuigen”), wijzen er wel op, dat de verminderde arbeidsbezetting vaak tot vereenvoudiging en extensivering van het bouwplan noopte. Interessant zijn ook de ontwikkelingen t.a.v. het houden van melkvee: van de 170 bedrijven hadden er 66 reeds in 1956 geen melkvee (meer), 58 bedrijven stooten sindsdien hun melkvee af (22 bedrijven 6 of méér stuks), terwijl in 1966 nog op 46 bedrijven kleine eenheden melkvee aanwezig waren.² Vooral voor het afstoten van grotere eenheden werd personeelsgebrek vaak als reden opgegeven: in het algemeen was „onrendabel” of „last” de meest gegeven reden voor het afstoten van het melkvee, dat voornamelijk gehouden werd voor eigen (en arbeiders!-) behoeften.
- e. *Overige veranderingen*: 2 respondenten zeiden werk afgestoten te hebben naar een loonwerker, 6 waren gaan samenwerken met andere bedrijven. Hierop komen we onder 3.c nog terug.

In zoverre uit deze veranderingen binnen de bedrijven een totaalbeeld naar voren komt, heeft dit de volgende trekken:

— Mechanisatie (en de daarmee samenhangende vermindering van de

¹ Aan allen, die een verandering genoemd hadden, werd de „reden waarom” gevraagd. De antwoorden lijken vaak rationalisaties „achteraf” („het is goedkoper”, „het werk gaat sneller”, e.d.) en de uitwerking leverde dan ook niet veel op.

² Zie ook tabel V in Aanhangsel.

arbeidsbezetting) heeft geleid tot een rationalisatie van de bedrijfsopzet, een aanpassing aan de beperktere personeelsbezetting en aan de gebruikte werktuigen. De keuze, die hierbij gemaakt moest worden, leidde vaak tot extensivering en/of specialisatie.

- Uit de opgegeven „redenen” kan opgemaakt worden, dat de meeste boeren zich voor een „noodzaak” gesteld zagen: de omstandigheden dwongen hen tot bepaalde veranderingen. W.b. de mechanisatie is het opvallend, dat in hoofdzaak de grotere bedrijven tot eigen aanschaf overgingen (zie ook tabel VI in Aanhangsel).
- In het algemeen toonde men zich tevreden over de doorgevoerde veranderingen: slechts 1 van de 35 respondenten, die machines hadden aangeschaft, toonde zich teleurgesteld, 17 anderen noemden wel bezwaren, m.n. struktuurverval van de grond en het zelf meer mee moeten werken (zie 3.b.1). De „tevredenheid” heeft meer weg van een „accepteren” van de veranderingen, die *moesten* worden doorgevoerd, dan van een evaluatie van een weloverwogen beslissing.

Het meest opvallende is echter wel, dat de, objectief gezien, grootste veranderingen die hebben plaatsgehad, nl. ten aanzien van de integratie van het grootste deel der bedrijven in nieuwe structuren, samenwerking, loonwerk, waar wij onder c. speciale aandacht aan zullen geven, hier nauwelijks naar voren zijn gekomen (slechts vermeld door 8 respondenten). Heeft onze manier van vragen ertoe geleid, dat de boer slechts dié veranderingen dacht te moeten nemen, die hij zelf, alléén, in zijn bedrijf had doorgevoerd? Of wilde hij over die andere veranderingen liever maar niet praten? Of is het misschien zo, dat het meerdere loonwerk of de gemeenschappelijke exploitatie of aanschaf van machines zulke uit noodzaak geboren beslissingen waren, dat de boer ze niet als bewust doorgevoerde veranderingen ervaart?

3.c Aspecten van horizontale integratie in de mechanisatie

Zoals wij reeds zagen onder 3.a.4, nemen gemeenschappelijke aanschaf en exploitatie (in zoverre hierbij eveneens sprake is van uitwisseling van arbeid, zullen we van *samenwerking* spreken) en loonwerk een belangrijke plaats in bij de mechanisatie van de Westhoekse akkerbouw.

3.c.1 Loonwerk

Loonwerk neemt een belangrijker plaats in naarmate de bedrijven (of beter, de arealen) en de arbeidsbezetting kleiner zijn (zie tabel 16 en 21). Dit komt overeen met hetgeen gesteld werd op p. 19/20 (cit. CBS). Met de voortschrijdende mechanisatie is het aandeel van de loonbedrijven ge-

TABEL 21 WESTHOEK: HOEVEELHEID LOONWERK¹ M.B.T. BEDRIJFSGROOTTE EN ARBEIDSBEZETTING

Bedrijfsgrootte	Index loonwerk						Alle bedrijven
	0	0-1	1-1,5	1,5-2	2-2,5	2,5-3	
10-20 ha	—	—	3	5	11	8	27
20-30 ha	—	1	5	6	10	2	24
30-40 ha	1	—	12	6	15	2	36
40-50 ha	3	8	7	9	14	3	44
> 50 ha	4	8	11	6	9	1	39
alle bedrijven	8	17	38	32	59	16	170
aantal VAK/bedrijf:							
< 1,5	—	—	6	8	15	10	39
1,5-2,5	1	7	13	12	27	5	65
> 2,5	7	10	19	12	17	1	66

¹ De loonwerindex is berekend voor de drie hoofdgewassen, waarbij voor elk gewas drie werktuigen (bewerkingen) zijn genomen (nl. voor graan: zaaien, maaidorsen en stropersen; voor bieten: wieden en rooien; voor aardappels: poten, frezen en rooien). De berekening is als volgt:

$$\frac{\text{aantal werktuigen (bewerkingen) in loonwerk}}{\text{aantal gewassen}}$$

bijv. bedrijf met graan en bieten; loonwerk met maaidorser en stropers; index is 2 gedeeld door 2 = 1.

groeid: op de individuele bedrijven gingen we de ontwikkeling gedurende de laatste drie jaar¹ na. Van de 170 bedrijven bleken er 54 méér loonwerk te hebben dan in 1963, terwijl 32 bedrijven minder van een loonwerker gebruik maakten. De laatste waren vooral grotere bedrijven: 25 van de 32 waren groter dan 40 ha. De redenen om méér gebruik te maken van een loonwerker waren vooral „tekort aan arbeidskrachten” en „gebrek aan middelen om zelf machines aan te schaffen”; degenen, die minder van een loonwerker gebruik maakten, hadden zelf of d.m.v. samenwerking in de mechanisatie voorzien (zie tabel 22).

Hierdoor komt tot uiting dat door de Westhoekse boeren vooral uit noodzaak (gebrek aan personeel, onvoldoende middelen voor eigen mechanisatie) tot loonwerk is overgegaan, en dat er onder de grotere boeren een tendens is om, indien mogelijk, dit te verminderen. Dit bepaalt ook ten eerste de houding tegenover de loonwerker; zoals één van de voorlichtingsambtenaren het zei: „Vele boeren beschouwen de loonwerker

¹ Het referentiejaar 1963 werd gekozen op advies van de Landbouwvoorlichting; bij de vraag werd er de nadruk op gelegd, dat het ging om de hoeveelheid werk en niet om het aan loonwerk uitgegeven bedrag.

TABEL 22 WESTHOEK: MÉÉR OF MINDER LOONWERK SINDS 1963:
REDENEN HIERVOOR

Bedrijfs grootte	Onveranderd	Méér	Minder	Alle bedr.
10-20 ha	13	13	1	27
20-30 ha	14	8	2	24
30-40 ha	18	14	4	36
40-50 ha	19	12	13	44
> 50 ha	20	7	12	39
alle bedrijven	84	54	32	170
tekort arbeidskrachten		29		
weer voldoende arbeidskrachten			9	
onvoldoende uitrusting		17		
zelf machines gekocht			17	
wijziging bouwplan ¹		8		
samenwerking met derden			6	

¹ Vaak in combinatie met „tekort aan arbeidskrachten”.

als een gemechaniseerde seizoenarbeider”. Van een hechtere samenwerking tussen loonwerker en boer is dan ook vaak geen sprake; veel boeren bellen hem op, wanneer zij hem nodig hebben (en zijn dan soms verstoord, indien zij niet direct geholpen kunnen worden). De loonbedrijven nemen zeker geen machtspositie ten opzichte van de boeren in: de kosten worden algemeen als heel redelijk beschouwd. Enerzijds ondervinden de loonwerkers vrij veel concurrentie van boeren, die geregeld of af en toe betaald machinewerk voor derden doen,¹ anderzijds verliezen zij meer en meer bepaalde werkzaamheden, die goed renderden: dit geldt m.n. voor spuitwerk. Daar komt nog bij, dat een begroting van de hoeveelheid werk en dus een zekere planning voor de loonwerker uitermate moeilijk is: boeren, die zelf over machines beschikken, plegen bij ongunstige weersomstandigheden (als zij haast hebben) toch nog de hulp van een loonwerker in te roepen. Tenslotte werken ook de loonbedrijven relatief onvoordelig (en indien méér grotere bedrijven tot eigen of gemeenschappelijke mechanisatie overgaan, zal dit nog toenemen) doordat zij in hoofdzaak kleinere bedrijven (en dus met kleinere arealen gewas) bedienen. De perspectieven voor een nauwere samenwerking tussen boeren en loonwerkers, die een middel zou kunnen zijn tot realisering van schaalvergroting en een rendabeler exploitatie van werktuigen, lijken voornamelijk niet gunstig. Nader onderzoek in deze is overigens gewenst.

3.c.2 Samenwerking

De mechanisatie heeft in de Westhoek niet alleen geleid tot ontwikkeling

¹ Zie tabel VI in Aanhangsel.

van het loonwerk, maar evenzeer tot een grotere verwevenheid van de bedrijven onderling. Hierbij zijn velerlei vormen te onderscheiden, maar wij zullen ons hier beperken tot de *samenwerking*: het gemeenschappelijk gebruik (soms tevens eigendom) van werktuigen mét uitwisseling van arbeid. Deze vorm komt enerzijds het meest tegemoet aan de door de mechanisatie gestelde eisen op het gebied van areaalgrootte (i.v.m. de rentabiliteit) en van de personeelsbezetting (zie ook p. 36, punt 3), anderzijds grijpt zij het meest in in de zelfstandige bedrijfsvoering van de hieraan deelnemende bedrijven. De aldus gedefinieerde samenwerking komt voor op 62 van de 170 bedrijven,¹ en kan naar intensiteit nog als volgt onderscheiden worden:

a. géén samenwerking	102 bedrijven
b. samenwerking bij één of meer secundaire werkzaamheden: bijv. slotenonderhoud	2 bedrijven
c. samenwerking bij transportwerkzaamheden (vnl. bieten)	6 bedrijven
d. samenwerking bij zaai- en verplegingswerkzaamheden	8 bedrijven
e. samenwerking bij oogstwerkzaamheden	22 bedrijven
f. samenwerking bij oogst- e.a. werkzaamheden	19 bedrijven
g. samenwerking bij „alle” werkzaamheden	5 bedrijven

De interessantste categorie vormen hier die bedrijven, die gezamenlijk de oogst van één of meer gewassen rondzetten: 46 in totaal. Zoals uit tabel 23 blijkt, vinden we de „samenwerkers” vooral onder degenen, die een intensief bouwplan (veel aardappelen en bieten) en een ruime personeelsbezetting hebben. Samenwerking blijkt m.n. niet als „oplossing” gekozen te zijn door kleine bedrijven (10-20 ha) en door 1-mans bedrijven, hoewel zij voor de laatste categorie op het eerste gezicht het nuttigst lijkt.

De meest intensieve samenwerkingsgevallen blijven meestal beperkt tot 2 partners; indien het om samenwerking bij de oogst van één gewas (of om transportwerkzaamheden) gaat, kunnen de combinaties ook meerdere partners omvatten. De samenwerkers zijn relatief jonge boeren: van de 57 boeren van 55 jaar en ouder werkt 24,6 % samen (14,1 % bij oogstwerkzaamheden) tegen 42,5 % van de boeren jonger dan 55 jaar (33,6 % bij oogstwerkzaamheden). De meeste samenwerkers (61,0 % en 51,3 % bij oogstwerkzaamheden) worden gevonden in de leeftijdsgroep van 35-45 jaar.

Hoewel de vraag naar het „waarom” in het algemeen tot nogal vage antwoorden leidde, mag toch gesteld worden, dat samenwerking een alternatief bleek te zijn naast loonwerk en eigen mechanisatie, vooral voor die bedrijven, die een hoge arbeidsbehoefte hebben. Als zodanig is *samenwerking* een reële organisatievorm geworden in de Westhoekse akkerbouw.

¹ Dit wil niet zeggen, dat alle samenwerkers hun partners binnen de groep der, door ons onderscheiden, akkerbouwbedrijven hebben zitten.

TABEL 23 WESTHOEK: SAMENWERKING M.B.T. BEDRIJFSGROOTTE, INTENSITEIT VAN HET BOUWPLAN EN ARBEIDSBEZETTING: ABSOLUTE AANTALLEN EN PERCENTAGES

Bedrijfsgrootte	Vorm van samenwerking			Alle bedr.	Idem in percentages		
	géén	kleine wzh.	oogstwzh.		(a)	(b-d)	(e-g)
	(a)	(b-d)	(e-g)				
bedrijfsgrootte:							
10-20 ha	20	3	4	27	74,1	11,1	14,8
20-30 ha	13	3	8	24	54,2	12,5	33,3
30-40 ha	24	4	8	36	66,7	11,1	22,2
40-50 ha	25	4	15	44	56,8	9,1	34,1
> 50 ha	26	2	11	39	66,7	5,1	28,2
aantal VAK/bedrijf:							
< 1,4	29	4	6	39	74,4	10,2	15,4
1,5-2,4	43	7	15	65	66,2	10,8	23,0
2,5-3,4	28	4	18	50	56,0	8,0	36,0
> 3,5	8	1	7	16	50,0	6,2	43,8
intensiteit bouwplan:							
<i>laag</i>	38	6	9	53	71,7	11,3	17,0
<i>middel</i>	47	7	15	69	68,1	10,2	21,7
<i>hoog</i>	23	3	22	48	47,8	6,4	45,8
alle bedrijven:	108	16	46	170	63,5	9,4	27,1

Van de 46 intensieve samenwerkers (cat. e, f en g) wilden 21 er gewoon mee doorgaan, 15 wilden de samenwerking uitbreiden,¹ terwijl slechts één respondent er een punt achter wilde zetten.² Toch berust de samenwerking meestal slechts op een zwakke contractuele basis: slechts 5 respondenten zeiden „alles op papier” te hebben gezet. Mondelinge afspraken zijn regel en worden vaak pas kort vóór de oogst gemaakt, terwijl de machine- en arbeidskosten niet eens altijd in de boekhoudingen geadmistreerd worden.³

In het algemeen blijkt de samenwerking de deelnemers goed te bevallen: het meest gehoorde bezwaar is, dat „men wel eens moet wachten”, wat dan ook wel eens tot moeilijkheden en soms zelfs tot een breuk kan leiden. Men ziet samenwerking wel als een economische noodzaak,⁴ maar

¹ Deze vinden we vooral in categorie f (10 op de 19), dus onder degenen, die reeds vrij intensief samenwerken.

² 9 hadden geen mening; overigens zeiden 22 van de 46, dat de samenwerking van het begin af aan als blijvend, slechts 4 dat ze als tijdelijk bedoeld was.

³ Ook hier blijkt, dat vooral de intensievere samenwerkers (cat. f en g) het meest op papier hebben vastgelegd en de werkzaamheden op langere termijn plannen.

⁴ In het LEI-rapport „Vormen van intensieve samenwerking tussen individuele landbouwbedrijven” (Den Haag, 1966) komt eveneens naar voren, dat de samenwerkers in het algemeen goede financieel-economische resultaten bereiken.

men accepteert niet altijd even gemakkelijk, dat men samen werkende ook een deel van zijn „bedrijfscentrisme” moet prijs geven. Toch werd het „soms moeilijk accoord gaan” of het „verlies van zelfstandigheid” slechts door een kleine minderheid als een uitdrukkelijk bezwaar naar voren gebracht (9 op de 46). Goede samenwerking wordt ook bevorderd, doordat men als partners vaak min of meer leeftijdsgenoten, en meestal familieleden, vrienden en/of burens gekozen heeft, die men dus van tevoren reeds goed kende.¹

Toch krijgt men de indruk, dat, althans onder de huidige omstandigheden,² de samenwerking niet veel zal toenemen. Zoals (n.a.v. deze studie) op een bestuursvergadering van de Vereniging voor Bedrijfsvoorlichting te Fijnaart, door meerdere van de aanwezigen werd opgemerkt: „De keuze is gemaakt”. Degenen, die reeds samenwerken, zullen deze wellicht nog verder uitbreiden, maar er zullen slechts weinig nieuwe combinaties gevormd worden.³ M.a.w. de geschikte partners zijn „uitverkocht” (ook de afstanden tussen de bedrijven spelen een rol) en grotere samenwerkingsverbanden worden niet op prijs gesteld (althans op het terrein van de mechanisatie) of blijken niet goed te functioneren.⁴ Ook voor een verdere uitbreiding van de samenwerking tot grotere eenheden lijkt meer ruimte nodig, die slechts kan ontstaan door een vermindering van het aantal bedrijven.

De gereserveerde houding tegenover een ruimere en intensievere integratie van individuele bedrijven kwam ook naar voren n.a.v. de als ‘test-case’ ter sprake gebrachte *samenvoeging* van bedrijven.⁵

De meerderheid der respondenten staat negatief tegenover de idee van *samenvoeging* van bedrijven; de (voorgedrukte) antwoorden waren als volgt verdeeld:

¹ Ook dit komt overeen met de resultaten van de onder 4 genoemde LEI-studie; de conclusies van deze studie kunnen wij, althans voor de Westhoek, grotendeels onderschrijven.

² Waaronder vooralsnog speciale faciliteiten voor samenwerkers en „samenvoegers” ontbreken (vgl. hiermee Frankrijk) en er ook wettelijk nog slechts beperkte mogelijkheden voor duurzamer en aantrekkelijker contracten zijn. Overigens, juist ook vanwege de onzekere status en onduidelijke perspectieven van de hier beschreven vorm van samenwerking, prefereren de partners een grote mate van vrijblijvendheid, zodat men altijd weer „uit elkaar kan”.

³ Een deel van de grotere bedrijven lijkt het, alsnog, meer in de eigen mechanisatie te zoeken (zie tabel 22).

⁴ De in 1955 te Fijnaart opgerichte arbeidscombinatie (zie Eichholtz p. 34) ging ten gronde; de werktuigencoöperatie V.E.L.D. te Dinteloord functioneert in feite vrijwel als een loonwerker.

⁵ In interview omschreven als volgt: „Men schrijft tegenwoordig veel over *samenvoeging* van bedrijven. Om rendabelere en efficiëntere bedrijven te krijgen, zeggen deze mensen, zouden enige boeren hun bedrijven moeten *samenvoegen*, om zo één bedrijf van zo’n 100 tot 200 ha te vormen, dat één bouwplan zou hebben, terwijl iedere deelnemer zich op een bepaald onderdeel zou moeten specialiseren. Men werkt dan voor gemeenschappelijke rekening en aan het eind van het jaar ontvangt ieder zijn aandeel in de winst. Wat is uw mening hierover?”.

geen mening	9
enig juiste of goede oplossing	24
tamelijk goede oplossing	37
meer nadelen dan voordelen	57
slechte oplossing	37
is technisch niet te verwezenlijken ¹	6
	170

Een duidelijke correlatie met leeftijd of bedrijfsgrootte trad niet naar voren; de intensieve samenwerkers bleken iets minder gereserveerd: van degenen, die hun mening gaven, noemde 43,2 % het een goede of tamelijk goede oplossing, tegen 35,9 % van de niet-samenwerkers.² Interessanter zijn de bezwaren, die men zag tegen samenvoeging. 146 respondenten noemde één of meer bezwaren; wij codeerden het eerste en tweede genoemde:

het is moeilijk (onmogelijk) om met elkaar accoord	
te gaan	81 maal
er zullen zich problemen voordoen i.v.m. de opvolging ³	31 maal
de vrouwen zullen niet accoord gaan	9 maal
je raakt je onafhankelijkheid (vrijheid, eigen initiatief)	
kwijt	71 maal
moeilijk gelijksoortige bedrijven te vinden e.a. bezwaren	12 maal
totaal eerste en tweede antwoorden	204 (N = 146)

Uit de genoemde bezwaren tegen samenvoeging van bedrijven, die vrijwel alle op het emotioneel-psychologische vlak liggen, valt op te maken, dat als kernprobleem van de samenvoeging (of andere vormen van integratie) de kwestie van de *bedrijfsleiding* gezien wordt. Deels uit eigen ervaring, geloven vele boeren niet, dat het bij intensievere integratie mogelijk is om eensgezind besluiten te nemen („Dat zouden twee kapiteins op de brug zijn”, „Beiden willen de pet ophouden, wie moet dan het werk doen?”), of mochten de bedrijfshoofden hier al toe in staat zijn, dan zijn er nog steeds hun vrouwen en eventuele opvolgers, die niet zouden kunnen „accorderen”. Het verlies van zelfstandigheid, vrijheid of eigen initiatief geeft aan dit probleem van de *bedrijfsleiding* nog een tweede dimensie, nl. de geringe pre-dispositie of zelfs onwil om de leiding van het „eigen” bedrijf met iemand anders te delen. Technische of economische bezwaren worden nauwelijks genoemd: of dit betekent, dat de

¹ Dit antwoord was niet voorgedrukt, maar werd spontaan gegeven.

² Van de samenwerkingscategorieën f en g zag zelfs 52,1 % iets in samenvoeging.

³ „Als Jan en Piet al accoord gaan, dan hoeven Jantje en Pietje nog niet accoord te gaan”, zoals een der respondenten het uitdrukte.

boeren wel willen aannemen dat er aan samenvoeging belangrijke technische en economische voordelen vastzitten, maar dat zij de organisatorische en psychologische problemen doorslaggevend vinden, is niet te zeggen. Op zich getuigen de genoemde bezwaren zeker van een grote mate van *realisme*. Ervaring met samenvoeging is er in Nederland eigenlijk nog niet. Wat uit het gegeven voorbeeld de boer meteen in het oog springt is, dat hij mét anderen één bedrijf moet leiden, en hij weet van zichzelf en zijn collega's, dat zij individualisten zijn, die tot nu toe gewend waren „hun eigen boontjes te doppen” (en men mag niet vergeten, dat dit de meeste van de ondervraagde boeren tot nu toe ook gelukt is). Het feit, enerzijds, dat de tot nu toe gerealiseerde samenwerking in het algemeen slechts een zeer gering aantal partners omvat, die vaak elkaars „verwanten” zijn, en dat deze samenwerking nooit verder gaat dan het gezamenlijk verrichten van een kleiner of groter aantal *werkzaamheden*,¹ en anderzijds de zeer gereserveerde houding tegenover verdergaande vormen van horizontale integratie,² moet wel te denken geven aan die mensen, die tegenwoordig „samenwerking” als een soort panacee voor vele problemen in de landbouw prediken.

3.d De Westhoekse boer als moderne ondernemer

Door de na-oorlogse ontwikkeling in de landbouw is de taak van de boer enorm verzwaaard. „Hij dient niet alleen over landbouwkundige bekwaamheden te beschikken, maar ook over bedrijfseconomische en organisatorische capaciteiten alsmede over een vrij omvangrijke kennis van machines en werktuigen. Hij moet in staat zijn de nieuwe vindingen op dit terrein en op teelttechnisch gebied op hun waarde voor zijn bedrijf te beoordelen. De vermindering van het aantal arbeidskrachten per bedrijf

¹ Typerend hiervoor was een gesprek met één van de twee partners in wat algemeen hét voorbeeld van samenwerking in de Westhoek genoemd wordt: twee grote bedrijven, die vrijwel alle werkzaamheden gezamenlijk verrichten. Op mijn vraag wat men deed, als door bepaalde omstandigheden een perceel niet meer of met sterk verminderde kwaliteit geoogst kan worden, bleek dat men geen risico-deling kende (en het was inderdaad een keer voorgekomen, dat een perceel aardappels van de partner niet meer gerooid kon worden). De betreffende boer was ervan overtuigd, dat men hier in de toekomst niet onderuit zou kunnen, maar ook, dat dat toch wel een grote stap in de richting van het samensmelten van de twee bedrijven zou zijn, waar hij (noch zijn collega) vooralsnog veel voor voelden. Overigens waren beide partners ervan overtuigd, dat de samenwerking hen grote voordelen had gebracht, en vast van plan om ermee door te gaan.

² Op de vraag, of men er wel eens over gedacht had zijn bedrijf met dat van een collega samen te voegen (voorgedrukte antwoorden) zeiden twee respondenten „Ik heb reeds plannen in die richting” en 10 „Ik heb de mogelijkheid wel eens met collega's besproken”, terwijl 23 zeiden „Ik heb er wel eens over gedacht om het te doen”. Evaluatie van deze antwoorden zou zinvol kunnen zijn; zij getuigen echter niet van het bestaan van een „samenvoegingsbeweging” in de Westhoek.

en de noodzaak om bij de uitvoering van de werkzaamheden contacten met loonwerkers en met collega's te onderhouden, maakt de organisatie van de werkzaamheden er niet gemakkelijker op."¹

In hoeverre voldoen de Westhoekse boeren aan deze eisen? Enkele objectieve maatstaven gaven hier reeds enig idee. Naar verhouding met andere landbouwgebieden (vgl. bijv. de Krimpenerwaard) hebben zij relatief veel onderwijs genoten (55 % heeft het diploma RLWS of MLS),² en maken zij veel gebruik van de Voorlichting (90 % is lid van de vereniging voor Bedrijfsvoorlichting).

Aangezien in het kader van de interviewcampagne onvoldoende aandacht aan dit probleem gegeven kon worden, werd aan de bedrijfsvoorlichters gevraagd aan iedere respondent een waarderingscijfer toe te kennen voor de kwaliteit van zijn ondernemerschap.³ De bedrijfsvoorlichters beoordeelden de boeren hierbij op de volgende punten:⁴

1. „Activiteit, zelfwerkzaamheid, organisatievermogen, realistisch, psychische gezondheid en lichamelijke sterkte. Risico's durven en kunnen dragen. Eerzucht.
2. Praktische kennis van bedrijfseconomie en -technische aspecten van eigen bedrijf en andere soortgelijke bedrijven”.

Een aldus geformuleerde beoordeling kan uiteraard niet strikt objectief zijn. De resultaten kunnen dan ook niet rigoureus geïnterpreteerd worden. In tabel 24 zijn de beoordelingscijfers in verband gebracht met leeftijd, genoten onderwijs en bedrijfsgrootte.

Deze gegevens hebben weinig verrassends voor degenen, die vertrouwd zijn met indelingen van boeren naar hun „moderniteit”: de „betere” ondernemers zijn relatief jonger,⁵ zij hebben méér onderwijs genoten en zij hebben gemiddeld grotere bedrijven. M.a.w. hun goede ondernemerschap wordt mede bepaald door de middelen waar zij over beschikken.⁶ Ten aanzien van enige van de voornaamste, hierboven besproken verschijnselen (loonwerk, samenwerking, intensiteit bouwplan) blijken er aan-

¹ LEI „De nederlandse landbouw . . .” cit. p. 83.

² En dit geldt al evenzeer voor hun meewerkende zoons: 27 van de 37 hebben het diploma MLS of volgen deze school.

³ De beoordelingsprocedure werd vooraf uitvoerig getest met de twee bedrijfsvoorlichters (beiden reeds meer dan 15 jaar werkzaam in dit gebied), mede om ervoor te waken, dat de beoordelingen naar rayon teveel uiteen zouden lopen.

⁴ Aldus geformuleerd door één van hen. De karakterisering is typisch voor een zelfstandige ondernemer en sluit daarom goed aan bij de feitelijke situatie, waarin de boer steeds *alléén* geplaatst werd voor veelal ingrijpende en moeilijke beslissingen t.a.v. zijn bedrijf.

⁵ Het wat „gereserveerde” oordeel t.a.v. de bedrijfshoofden, jonger dan 35 jaar, wordt verklaard doordat velen van hen pas sinds kort BH waren.

⁶ Dat de correlaties hier niet zo sterk zijn komt ook, omdat wij de benedengrens bij 10 ha gelegd hebben, terwijl bij vele „moderniteits” onderzoeken de benedengrens bij 1 ha ligt. Eigenlijk blijken in dit onderzoek slechts de bedrijven tussen 10 en 20 ha steeds scherp af te wijken van de rest, terwijl de andere categorieën nogal eens min of meer „door elkaar lopen”.

TABEL 24 WESTHOEK: ONDERNEMERSKWALITEITEN I.V.M. LEEFTIJD, ONDERWIJS EN BEDRIJFSGROOTTE

Kwaliteit ondernemer	10-9	8,5-8	7,5-7	6,5-5	Alle bedr.
alle bedrijven ¹	36	53	59	21	169
leeftijd:					
tot 34 jaar	4	8	6	—	18
35-44 jaar	17	10	8	6	41
45-54 jaar	10	16	21	5	52
55-64 jaar	5	17	21	6	49
65 jaar en ouder	—	1	3	4	8
% met MLS ² of méér	66,7	65,4	47,5	33,3	54,7
bedrijfsgruotte:					
10-20 ha	2	5	10	10	27
20-30 ha	6	9	8	1	24
30-40 ha	5	11	16	4	36
40-50 ha	13	17	10	4	44
> 50 ha	10	11	15	2	38

¹ De totalen zijn niet altijd identiek door het ontbreken van één of meerdere gegevens voor bepaalde bedrijven.

² Middelbare Landbouwschool of Rijks Landbouw Winterschool of hoger.

zienlijke verschillen te bestaan tussen de „betere” en „minder goede” ondernemers (zie tabel 25).

Uit de gegevens in tabel 25 blijkt, dat de bedrijfsvoorlichters in het algemeen dié ondernemers als de beste zien, die binnen hun bedrijf een zo breed mogelijke arbeidsbasis hebben (weten te realiseren of te behouden) nl. door relatief weinig werk af te stoten naar een loonwerker en een intensief bouwplan; en dat zij dit verwezenlijkt hebben door eigen mechanisatie of samenwerking met andere bedrijven. M.a.w. binnen de mogelijkheden van de na-oorlogse situatie hebben zij, met erkenning van de mogelijkheden van het eigen bedrijf,¹ uit eigen initiatief deze weg gekozen, daarbij trachtend zoveel mogelijk van hun zelfstandigheid te bewaren. In het algemeen mag gesteld worden, dat de „betere” ondernemers tevens de beste bedrijfsresultaten hebben.² Conditionerende om-

¹ En met de toekomstige financieel-economische positie van hun bedrijf: bij de Voorlichtingsambtenaren bestaat de indruk, dat de meeste boeren hiermee rekening houden, maar dat de reële mogelijkheden om belangrijke vorderingen te maken er hoegenaamd niet zijn. De huidige structuur van de landbouw laat dit niet toe.

² Hierbij gaan wij af op het oordeel van de bedrijfsvoorlichters, omdat, zoals de bedrijfsvoorlichters zeiden, „men bij de beoordeling de boer met goede bedrijfsuitkomsten gemakkelijk een puntje meer geeft”: dit lijkt ook juist, omdat „goede bedrijfsuitkomsten” heden ten dage toch in feite slechts het resultaat kunnen zijn van goed ondernemerschap.

TABEL 25 WESTHOEK: ONDERNEMERSKWALITEITEN I.V.M. ENIGE BEDRIJFS-
KENMERKEN

Kwaliteit ondernemer	10-9	8,5-8	7,5-7	6,5-5	Alle bedr.
loonwerindex: ¹					
< 1,0	11	7	5	2	25
1,0-2,0	16	22	26	5	69
2,0-3,0	9	24	28	14	75
minder dan 1,5 (in %)	(58)	(38)	(30)	(14)	(36)
minder loonwerk dan in 1963 (idem in %)	11 (30)	10 (19)	9 (15)	2 (10)	32 (19)
intensiteit bouwplan:					
laag (tot 115 BE/ha)	6	17	23	7	54
middel (115-140 BE/ha)	12	20	24	12	69
hoog (140 en meer BE/ha)	18	16	12	2	48
hoog (in %)	(50)	(30)	(20)	(10)	(28)
géén samenwerking (a) ²	15	28	45	19	107
samenwerking (b-d)	2	5	8	1	16
samenwerking (e)	10	9	2	1	22
samenwerking (f-g)	9	11	4	—	24
samenwerking e-g (in %)	(53)	(38)	(10)	(5)	(27)
alle bedrijven	36	53	59	21	169

¹ Zie hiervoor ook tabel 20.

² Voor indeling categorieën zie 3.c.2.

standigheden hebben bij dit alles een grote rol gespeeld: kleinere bedrijven en oudere ondernemers zonder opvolger waren uiteraard in hun bewegingsvrijheid t.a.v. alternatieve oplossingen sterker beperkt.

In het volgende hoofdstuk zullen wij nog een, zij het bescheiden, blik in de toekomst werpen en daarbij nogmaals het in het naaste verleden getoonde ondernemerschap te berde brengen.

3.e De Westhoekse akkerbouwers en de toekomst

Hoe zien de Westhoekse akkerbouwers, redenerend vanuit hun huidige situatie (of misschien juist helemaal los daarvan), de toekomstige ontwikkeling? Hierbij werd vooral aandacht besteed aan het aspect van schaalvergroting: zijn de boeren zich van een noodzakelijke schaalvergroting bewust, en, zo ja, hoe denken zij dat deze gerealiseerd kan worden? Daarnaast werd nog met een open vraag gepoogd uitspraken over „de boer van 1980” uit te lokken.

3.e.1 De grootte van het akkerbouwbedrijf

Aan alle interviewees werd de volgende vraag voorgelegd: „Laten we veronderstellen, dat er in dit gebied de eerste tijd geen al te grote veranderingen in het bouwplan zullen komen, hoe groot moet dan volgens u een akkerbouwbedrijf in 1975 zijn om economisch rendabel te kunnen zijn?” Hierop volgde een tweede vraag (alléén gesteld aan hen, die een bepaald aantal ha genoemd hadden): „Denkt u dat het gemiddelde akkerbouwbedrijf in 1975 inderdaad ha groot zal zijn?” De antwoorden zijn opgenomen in tabel 26:

TABEL 26 WESTHOEK: MINIMUMBEDRIJFSGROOTTE 1975 EN MOGELIJKHEDEN REALISERING

Min. bedrijfsgrootte ¹ genoemd voor 1975	Alle bedrijven	Mogelijkheden realisering			Nee in % van totaal aantal antwoorden
		g.m.	ja	nee	
beneden 30 ha	13	1	7	5	38,5
30-40 ha	20	2	4	14	70,0
40-50 ha	34	2	7	25	73,5
50-60 ha	38	1	5	32	84,2
60-80 ha	20	—	3	17	85,0
80 ha en groter ²	27	1	2	24	88,9
aantal antwoorden	152	7	28	117	77,0
„geen mening”	18				
alle bedrijven	170				

¹ Als antwoorden werden zowel ronde getallen (bijv. 50 ha) als benaderingscijfers (bijv. 50-60 ha) gegeven. Het gemiddelde in de afzonderlijke categorieën zal daardoor in het algemeen dichtbij het laagste getal liggen.

² Sommigen noemden zeer grote getallen, één zelfs 400 ha; voor het berekenen van de „gemiddelde” geprojecteerde bedrijfsgrootte is voor iedere categorie van een gelijkmatige verdeling uitgegaan (bijv. gemiddelde 40-50 ha = 45 ha), terwijl voor de categorie „80 ha en groter” een „gemiddelde” van 100 ha is aangenomen.

152 bedrijfshoofden (gemiddelde bedrijfsgrootte ruim 40 ha) gaven een antwoord: de antwoorden kwamen neer op een gemiddelde bedrijfsgrootte van 57 ha in 1975, wat een bedrijfsvergroting van gemiddeld 15 ha over de komende 10 jaar zou impliceren. 77 % van de respondenten gelooft echter niet dat dit verwezenlijkt zal worden. Hoewel er nog een duidelijk verband valt te onderkennen tussen de huidige en de geprojecteerde bedrijfsgrootte, valt het op, dat door de meeste bedrijfshoofden 40 ha toch wel als het minimum wordt gezien voor een akkerbouwbedrijf in 1975. Terwijl ruim 50 % van de bedrijfshoofden, die een projectie maakten, een bedrijf beneden de 40 ha heeft, achte 70 % van hen het nood-

zakelijk dat in 1975 een akkerbouwbedrijf groter dan 40 ha zou zijn (zie tabel 27).¹

TABEL 27 WESTHOEK: GENOEMDE BEDRIJFSGROOTTE VOOR 1975 I.V.M. EIGEN BEDRIJFSGROOTTE

Bedrijfs grootte thans	Voor 1975 als wenselijk genoemde bedrijfsgrootte						Alle bedrijven
	g.m.	< 30 ha	30-40 ha	40-50 ha	50-60 ha	> 60 ha	
10-20 ha	5	6	5	3	4	4	27
20-30 ha	2	2	4	4	7	5	24
30-40 ha	3	2	4	8	8	11	36
40-50 ha	4	2	3	14	10	11	44
> 50 ha	4	1	4	5	9	16	35
alle bedrijven	18	13	20	34	38	47	170
in % van (152) respondenten die voor 1975 bedrijfsgrootte genoemd hebben:							
kleiner dan 40 ha	13,0	16,9	19,5	24,7	25,9		77
40 ha en groter	4,0	9,3	25,3	25,3	36,1		75
alle bedrijven	8,6	13,1	22,4	25,0	30,9		152

Zoals blijkt uit tabel 26, geloofde 77 % van de respondenten niet, dat verwezenlijking van de door hen genoemde bedrijfsgrootte vóór 1975 mogelijk zou zijn. De feitelijke ontwikkeling van de laatste 10 jaar (zie 3.a.2) maakt dit ook niet waarschijnlijk. De praktijk leert, dat bedrijven, die vrijkomen, vrijwel altijd opgekocht worden door boeren (vaak van buiten het gebied afkomstig: onteigeningen rond Rotterdam en Antwerpen!), die deze als een zelfstandige eenheid voortzetten. Daarnaast wordt door vele respondenten nog genoemd „de geringe bereidheid van kleinere boeren om er mee op te houden” en, een logisch gevolg in deze situatie, „de hoge grondprijzen”. Het feit, dat de meeste respondenten géén mogelijkheden voor bedrijfsvergroting zien, getuigt dan ook zeker van realiteitszin.

De „betere” ondernemers lijken een reëler oordeel uit te spreken over de wenselijke bedrijfsgrootte in 1975: in de vier categorieën spreekt zich resp. 39, 23, 15 en 14 % voor een bedrijf tussen 50 en 60 ha uit (de

¹ Dat er bij 40 ha een „kritische grens” ligt, of de laatste jaren is komen te liggen, lijkt ook tot uiting te komen in de aparte plaats die juist de categorie bedrijven tussen de 30 en 40 ha vaak in blijkt te nemen: zie bijv. de tabellen 19, 23 en 28. Hoewel wij geen „harde feiten” hebben om dit aan te tonen, lijkt het er op, of juist in deze categorie de laatste jaren de grootste moeilijkheden zijn geweest, m.a.w. dat juist in deze categorie de laatste jaren veel bedrijven tegen het plafond zijn komen zitten.

TABEL 28 WESTHOEK: GENOEMDE BEDRIJFSGROOTTE 1975 I.V.M. ONDERNEMERS-KWALITEITEN

Kwaliteit ondernemer	Voor 1975 als wenselijk genoemde bedrijfsgrootte					(a + b + d) in % van totaal
	g.m. (a)	< 40 ha (b)	40-80 ha (c)	> 80 ha (d)	Totaal	
9-10	3	6	22	5	36	38,9
8,5-8	3	10	33	7	53	37,8
7,5-7	8	13	28	10	59	52,5
6,5-5	4	4	8	5	21	61,9
alle bedrijven	18	33	91	27	169	46,2

„gemiddeld” voor 1975 geprojecteerde bedrijfsgrootte).¹ Zie ook tabel 28.

Of de mobiliteit van de grond in de toekomst zal toenemen valt niet goed te voorspellen. Van de 81 bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder zeiden er 20 géén opvolger te hebben, terwijl 13 anderen zeiden dat de opvolging niet verzekerd was. Bedrijven zonder opvolger worden vooral in de kleinere groottecategorieën aangetroffen. Tevens blijkt, dat op de kleinere bedrijven relatief weinig zoons meewerken (zie tabel 29).

TABEL 29 WESTHOEK: BEDRIJFSOPVOLGING EN MEEWERKENDE ZOONS NAAR GROOTTEKLASSE

Bedrijfsgrootte	BH jonger dan 50 jaar	BH 50 jaar of ouder		Totaal	Meewerkende zoons	
		(a)	(b)		1	2-3
10-20 ha	13	11	3	27	2	—
20-30 ha	11	7	6	24	3	—
30-40 ha	16	7	13	36	13	—
40-50 ha	28	5	11	44	6	1
> 50 ha	21	3	15	39	8	4
alle bedrijven	89	33	48	170	32	5

(a) = géén opvolger, of opvolging onzeker.

(b) = BH heeft opvolger genoemd.

Al met al mag gesteld worden, dat indien er in de komende jaren geen bijzondere dingen gebeuren, de mobiliteit van de grond slechts weinig zal toenemen en dat er inderdaad weinig kans zal zijn op de aanzienlijke

¹ Aangezien de betere ondernemers in het algemeen grotere bedrijven hebben, speelt ook deze factor uiteraard een rol.

bedrijfsvergroting, die door de respondenten voor een akkerbouwbedrijf noodzakelijk wordt geacht.

Achten de boeren nog andere mogelijkheden aanwezig voor het realiseren van een „economisch rendabel” akkerbouwbedrijf in 1975? Aan al degenen, die niet geloofden in de door hen noodzakelijk geachte bedrijfsvergroting (de categorie „nee” in tabel 26) werd gevraagd: „Er zullen dus volgens u een aantal akkerbouwbedrijven beneden de maat blijven. Wat zouden volgens u de boeren op die bedrijven moeten doen?” De antwoorden waren als volgt verdeeld:

geen mening	4
zullen héél hard moeten werken	3
moeten ermee ophouden	15
moeten nevenberoep kiezen	5
intensiveren, specialiseren	62
gemengd bedrijf ervan maken	9
gaan samenwerken	15
overige	4
alle antwoorden	117

32 % van de respondenten (de 9, die een „gemengd bedrijf” voorstellen, zijn hierbij inbegrepen) gelooft in feite niet in de bestaansmogelijkheden voor „kleinere” akkerbouwbedrijven. 15 respondenten achten samenwerking tussen deze bedrijven noodzakelijk, doch wij hebben al gezien, dat juist de „kleinere” bedrijven relatief minder in samenwerkingsvormen participeren. Tenslotte zoekt de meerderheid het in specialisatie of intensivering: bijv. méér intensieve tuinbouwgewassen of fruitteelt. Inderdaad is dit voor verschillende bedrijven de laatste jaren een reële mogelijkheid gebleken, maar zal dit in de toekomst nóg zo zijn? Vele respondenten plaatsten hier zelf al een vraagteken bij: zij zagen terdege het gevaar van overproductie. De conclusie lijkt dan ook gerechtvaardigd, dat de grote meerderheid der Westhoekse akkerbouwers de minimumgrens voor een akkerbouwbedrijf voor 1975 (dus de naaste toekomst) bij 40 ha legt en in de praktijk weinig mogelijkheden ziet voor de kleinere bedrijven om zich te handhaven, althans als akkerbouwbedrijf. In feite betekent dit, dat zij méér „ruimte”, dus een (versnelde) vermindering van het *aantal* bedrijven als de enige mogelijkheid zien om tot die bedrijfsvergroting te geraken, die noodzakelijk is. Dit betekent ook, dat vele boeren duidelijk tegen een „plafond” aan zitten, dat een steeds sterker druk op hen uitoefent.

3.e.2 De boer in 1980

„Zal er volgens u hier in de Westhoek verschil zijn tussen de boeren van

nu en die van 1980? En zo ja, in welk opzicht?" Met deze vraag werd het interview ongeveer afgesloten: 46 interviewees hadden hier geen mening over, of zeiden dat er géén verschil zou zijn. De genoemde verschillen (eerste en tweede genoemde) zijn hieronder uitgezet tegen de ondernemerskwaliteiten:

TABEL 30 WESTHOEK: VERSCHIL BOEREN NU EN 1980 I.V.M. ONDERNEMERS-KWALITEITEN

Kwal. ondernemer	9-10	8,5-8	7,5-7	6,5-5	Alle bedr.
respondenten (in %)	36 (21,3)	52 (30,8)	59 (34,9)	21 (13,0)	169 (100,0)
(a) g.m.; géén verschil	3	15	17	10	46
(b) negatief oordeel ¹	—	3	6	1	10
(a) + (b) (idem in %)	3 (5,4)	18 (32,1)	23 (41,1)	11 (21,4)	56 (100,0)
(c) méér als andere mensen	18	14	19	3	54
(d) rationeler, méér gemechaniseerd	18	14	14	6	52
(c + d) in %	(34,0)	(26,4)	(31,2)	(8,5)	(100,0)
(e) grotere bedrijven méér samenwerking	2	11	11	4	28
(f) overige antwoorden	3	8	6	2	19
alle antwoorden	44	65	73	26	208

¹ „Boeren van '80 zullen nóg harder moeten werken”, e.d.

De Westhoekse akkerbouwers voorzien geen schokkende veranderingen: het is opvallend, dat juist de „beste” ondernemers zich het strakst houden aan een doortrekken van de ontwikkeling van de afgelopen jaren: de boeren zullen steeds meer gaan werken en leven als „andere” mensen en zij zullen ongetwijfeld in 1980 nóg meer machines gebruiken. Veranderingen, die verder genoemd worden, halen in vergelijking hiermee slechts geringe percentages — de bedrijven zullen groter zijn (15 ×), er zal méér worden samengewerkt (13 ×) en er zullen meer éénmansbedrijven zijn (12 ×) — maar zij zijn wel een teken voor de hoop en vrees rondom de verwachte of noodzakelijk geachte structurele veranderingen in de landbouw.

3.f Conclusies

Bij het geven van de conclusies zullen wij het schema volgen, zoals dit gegeven is onder 2.d (pag. 24).

1. De noodzaak om te mechaniseren, voortkomend uit de grote afname van het aantal arbeidskrachten en de stijging van de landarbeiderslonen, heeft zich voor alle Westhoekse akkerbouwers voorgedaan. Slechts op enkele bedrijven (zie o.a. tabel 16 en 21) is de mechanisatie geheel binnen het bedrijf verwezenlijkt. Het betreft hier vrijwel uitsluitend grotere bedrijven met een relatief ruime personeelsbezetting. Ook ten aanzien van de Westhoek moet gesteld worden, dat de eigen mechanisatie (of deze nu alle of slechts een deel van de landbouwwerkzaamheden betreft) niet altijd verantwoord lijkt volgens zuiver bedrijfseconomische maatstaven. Het vermoeden lijkt gewettigd, dat naast het streven naar een zo breed mogelijke arbeidsbasis, het beperken van de afhankelijkheid van derden voor grote, risico dragende landbouwwerkzaamheden, een stimulans is geweest om de mechanisatie geheel of gedeeltelijk binnen het eigen bedrijf rond te zetten.
2. De meeste Westhoekse boeren hebben, vaak gedwongen door het ontbreken van een voldoende economische basis of een voldoende arbeidsbezetting voor eigen mechanisatie, hun bedrijf voor een groter of kleiner deel van de landbouwwerkzaamheden (en m.n. oogstwerkzaamheden) in structuren ingebracht, die over de grenzen van het bedrijf heengripen. De loonbedrijven nemen hierbij de voornaamste plaats in: er bestaat evenwel bij de grotere bedrijven en „betere” ondernemers een streven om de hoeveelheid loonwerk te beperken (zie tabel 22 en 25). Daarnaast is in de Westhoek de samenwerking, in de vorm van gezamenlijk gebruik (en/of eigendom) van machines en uitwisseling van arbeid, van grote betekenis geworden. Degenen, die samenwerken blijken hier in het algemeen positief tegenover te staan en wensen er in het algemeen mee door te gaan. Toch blijkt ook samenwerking, evenals loonwerk, nog niet bewust als een definitieve oplossing gezien te worden. De houding tegenover verdergaande vormen van samenwerking is vooralsnog uitermate gereserveerd: een verklaring hiervoor ligt enerzijds in het individualisme van de boeren zelf, maar zeker ook in de grote vaagheid rond de reële juridische en economische mogelijkheden hiervoor.
3. De mechanisatie als zodanig is door allen aanvaard als een door de omstandigheden onvermijdelijke ontwikkeling. Vooral voor de kleinere bedrijven blijken de kosten ervan relatief zwaar te drukken. De toekomst wordt dan ook door velen met zorg tegemoet gezien, vooral met het oog op de noodzakelijke, maar vrijwel onmogelijk lijkende bedrijfsvergroting en de opvolging.¹ Afgezien van de financiële problemen, lijkt de geuite „ontevredenheid” t.a.v. de mechanisatie vooral een kwestie van aanpassingsproblemen: de veranderde sociale status

¹ Van de 157 bedrijfshoofden, die een antwoord gaven op de vraag of zij voor een eventuele opvolger bijzondere problemen zagen, noemden 16 de onvoldoende bedrijfsresultaten en 70 het financieringsprobleem.

van de grote boeren, de hogere eisen die gesteld worden aan de organisatie van het werk, en een andere instelling t.o.v. het „verruwde” werk. De mechanisatie en rationalisatie van de akkerbouw, gepaard gaande met een toenemende kapitaalsintensiviteit van de bedrijven, dwingt meer en meer boeren tot het afzien van een groter of kleiner deel van hun traditionele zelfstandigheid; toch is dit m.n. voor een deel van de „betere” ondernemers geen bezwaar geweest om een hechtere samenwerking met collega’s aan te gaan. De ontevredenheid of tevredenheid met de huidige situatie kon niet rechtstreeks gemeten worden. De indruk bestaat, dat er een *groeijende* afstand, ook in inkomen, is tussen twee groepen boeren, die steeds meer het karakter van een dichotomie krijgt. Uitgaande van het beeld van de renbaan, dat een onzer respondenten gebruikte,¹ zouden wij deze groepen willen karakteriseren als „het peloton aan de kop” (enige individuele koplopers inbegrepen) en „de achterblijvers”. Deze groepen onderscheiden zich van elkaar in grote lijnen als volgt: ²

	Koplopers	Achterblijvers
bedrijfsgrootte	boven gemiddelde	beneden gemiddelde
leeftijd bedrijfshoofd	beneden gemiddelde	boven gemiddelde (vaak zonder opvolger)
genoten onderwijs BH	boven gemiddelde	beneden gemiddelde
arbeidsbezetting	2 tot 4 VAK	1 tot 2 VAK
hoeveelheid loonwerk	relatief gering	relatief veel
	tendens tot vermindering	blijft gelijk of neemt nog toe
samenwerking	relatief veel en intensief	relatief weinig en minder intensief
intensiteit bouwplan	<i>middel tot hoog</i>	<i>middel tot laag</i>
kwaliteiten ondernemer	10 tot 8	8 tot 6

Tussen deze twee groepen bevindt zich nog een verspreid „veld” van meelopers, waarvan enkelen misschien de kop nog zullen inhalen, doch waarvan de meesten waarschijnlijk zullen achterblijven. Het gevaar bestaat, dat de groep achterblijvers op den duur, indien zij niet op een redelijk korte termijn „uitvalt”,³ de koplopers „voor de voeten gaat lopen”.

4. De huidige situatie wordt door velen als „benard” ervaren en dit heeft zijn consequenties voor de visie op de toekomst. De „achterblijvers” zien geen reële mogelijkheden om hun achterstand in te lopen en vrezen, dat zij het in de toekomst op zullen moeten geven. De „kop-

¹ „De landbouw is een afval-race zonder finish. De enige beloning voor de goede dravers is, dat zij door mogen blijven lopen”.

² Uitzonderingen komen in beide groepen voor, waarschijnlijk vooral i.v.m. kapitaalspositie en kwaliteiten ondernemerschap.

³ Wij laten hier in het midden hoe zulks zou moeten geschieden.

lopers" achten onvoldoende ruimte aanwezig om hun positie dusdanig te versterken, dat zij „op kop" kunnen blijven, of althans hun nu nog redelijke tot zeer goede inkomens kunnen handhaven. Voor beide groepen staat vast, dat bedrijfsvergroting noodzakelijk is en dat „te kleine" bedrijven vrijwel geen reële alternatieven hebben, maar in het algemeen ziet men geen mogelijkheden voor een aanzienlijke bedrijfsvergroting in de naaste toekomst. Dit leidt in vele gevallen tot frustratie, vooral in slechte jaren.

Vele Westhoekse akkerbouwers hebben getoond over de capaciteiten en de ondernemersgeest te beschikken om zich aan de ingrijpende veranderingen van de laatste jaren aan te passen. Het eigen bedrijf is hierbij steeds de uitgangsbasis geweest en gebleven. In feite kon dit ook geen andere zijn. Voor de toekomst lijkt dit uitgangspunt in de meeste gevallen echter onvoldoende perspectieven te bieden. Een „breder" structuurbeleid, „gericht op aanpassing van de landbouw aan de structurele veranderingen in de volkshuishouding",¹ lijkt hier een onontbeerlijke steun bij het ont-plooien van nieuwe initiatieven.

¹ Kriellaars p. 64.

4. Het onderzoek in de Krimpenerwaard (Weidegebied)

De Krimpenerwaard is een typisch weidegebied: in 1961 bestond 98,3 % van de cultuurgrond uit grasland (totale oppervlakte cultuurgrond: 11.910 ha). Logischerwijze ligt het zwaartepunt van de landbouw in dit gebied dan ook bij de melkveehouderij, met daarnaast als belangrijkste neventak de varkenshouderij. Beide takken van veehouderij worden meestal naast elkaar op hetzelfde bedrijf uitgeoefend.

Dit is niet altijd zo geweest. In de 17e en 18e eeuw was hier de verbouw van hennep (en de daarmee verbonden touwslagerij) de pijler van bestaan. De hennepsteelt vond vooral plaats op de wat hoger gelegen gronden achter de dijken: de veehouderij was van secundair belang, daar een intensieve exploitatie van de „komgronden” (blauwgraslanden) niet mogelijk was. Na de ondergang van de hennepsteelt (concurrentie van vervangingsprodukten en achteruitgang van de zeilvaart) kwam in de 19e eeuw de nadruk meer en meer te liggen op de veehouderij. De „arme gronden” (10.000 van de 16.000 ha!) werden dank zij een betere drainage en door een intensieve bemesting (varkensmest, bagger en later ook kunstmest) in hoogwaardige graslanden omgezet. Door de import van relatief goedkope voedergranen kon vanaf het einde van de 19e eeuw de veebezetting zeer hoog worden opgevoerd, vanwaar het gezegde, dat de Nederlandse koeien met hun kop op de uitgestrekte akkers van Noord-Amerika staan en in Nederland gemolken worden.¹

In de melkveehouderij werd de nadruk gelegd op een hoge melkgift per koe en op een valorisatie van de melk door de produktie van kaas op het bedrijf, de zgn. zelfkazerij, die ook heden ten dage nog in de Krimpenerwaard van belang is. De beschikking over het bijprodukt wei stimuleerde hiernaast de varkenshouderij, en m.n. de mesterij. Reeds aan het einde van de 19e eeuw was de landbouw in de Krimpenerwaard hierdoor sterk gespecialiseerd, met boerenkaas en slachtvarkens als de twee belangrijkste produkten. Het intensieve karakter van de veehouderij stond toe, dat men reeds op een bescheiden aantal hectaren een redelijk inkomen kon verwerven, en dat tot na de tweede wereldoorlog nog veel bedrijfsplitsingen voorkwamen.

In de hierna volgende bladzijden zullen wij eerst in grote lijnen de na-oorlogse ontwikkeling in de Krimpenerwaard schetsen, waarna wij een meer uitgebreide analyse zullen geven van de ontwikkelingen in het onderzoeksgebied: de Noordoost-hoek van de Krimpenerwaard (de gemeenten

¹ E.T.I. Zuid-Holland „De Krimpenerwaard” p. 47.

Haastrecht, Vlist, Stolwijk en Berkenwoude), en wel speciaal aan de hand van de gegevens van de 278 zuivere weidebedrijven van 5 of meer ha, die hier in het onderzoek werden betrokken.¹ Hierbij zal m.n. worden ingegaan op de veranderingen in de arbeidsbezetting, de bedrijfsgrootte-structuur, de produktiemethoden en de arbeidsproductiviteit.

4.a De na-oorlogse ontwikkeling in de Krimpenerwaard, m.n. sinds 1955 ²

In de Krimpenerwaard had een relatief geringere teruggang van het aantal arbeidskrachten plaats dan in West-Brabant: tussen 1950 en 1965 nam het aantal vaste, mannelijke arbeidskrachten af met 30 % (zie tabel 31). De voornaamste redenen hiervoor zijn:

1. Het ontbreken van een grote groep landarbeiders door het overheersen van relatief kleine gezinsbedrijven.
2. De geringere invloed van de mechanisatie op de arbeidsbehoefte, die vóór alles bepaald wordt door de zeer arbeidsintensieve, en dagelijks terugkerende verzorging van het vee.
3. De relatief late invoering van de melkmachine.

TABEL 31 KRIMPENERWAARD: AANTAL VASTE ARBEIDSKRACHTEN IN DE LANDBOUW 1950, 1956 EN 1965

			Absolute aantallen			Percentages (1950 = 100)		
			1950	1956	1965	1950	1956	1965
gezins- arb.krachten	{	M	1.822	1.679	1.391	100,0	92,2	76,3
		V	1.030	674	379	100,0	65,4	36,8
vreemde arb.krachten	{	M	393	286	155	100,0	72,8	39,4
		V	52	41	10	100,0	78,8	19,2
totaal	{	M	2.215	1.965	1.546	100,0	88,7	69,8
		V	1.082	715	389	100,0	66,1	36,0

Bron: CBS Landbouwstatistieken

De, overigens betrekkelijk geringe, afname van het aantal landbouwbedrijven heeft niet geleid tot een belangrijke schaalvergroting, t.a.v. de bedrijfsgrootte: in 1965 was slechts 10 % van de Krimpenerwaardse

¹ Van de 285 bedrijven (zie tabel I in Aanhangsel) werden er 7 buiten de uiteindelijke analyse gehouden, ófwel omdat zij geen melkvee hadden, ófwel omdat wij er geen MT-index (zie p. 77) voor konden berekenen.

² Zie noot op p. 25.

bedrijven 20 ha of groter (zie tabel 32). De afname bleef voornamelijk beperkt tot de allerkleinste bedrijven. Deze waren in 1965 in meerderheid part time-bedrijven. Hun aantal is sterk toegenomen: had in 1955 nog 73 % van de bedrijfshoofden in de grootteklasse van 1 tot 5 ha als hoofdberoep veehouder, in 1965 bedroeg dit aantal nog slechts 37 %. Dit is ook de voornaamste reden geweest om alle bedrijven beneden de 5 ha in dit onderzoek buiten beschouwing te laten.

TABEL 32 KRIMPENERWAARD: BEDRIJFSGROOTTESTRUKTUUR 1955 EN 1965

Bedrijfsgrootte	1955	1965	Hoofdberoep bedrijfshoofd in 1965		
			vee- houder	tuin- bouwer	niet- agraris
1-5 ha	285	240	90	21	129
5-10 ha	257	252	218	3	31
10-15 ha	254	260	253	—	7
15-20 ha	215	207	207	—	—
20-30 ha	103	97	97	—	—
30-50 ha	5	11	11	—	—
alle bedrijven	1119	1067	876	24	167

Bron: CBS Landbouwstatistieken

Wel is er sprake van een toenemende specialisatie en schaalvergroting in de produktie. Terwijl het totale aantal bedrijven tussen 1955 en 1965 afnam met 4,6 %, nam het aantal bedrijven met melkvee tussen 1955 en 1966 af met 8,3 % (zie tabel 33). Deze ontwikkeling is echter nog alleszins bescheiden: in 1966 had nog 23 % van de bedrijven met melkvee minder

TABEL 33 KRIMPENERWAARD: BEDRIJVEN MET MELK- EN KALFKOEIEN NAAR AANTAL KOEIEN PER BEDRIJF

Aantal koeien per bedrijf	Aantal bedrijven		Bedrijven naar grootteklasse in 1966 (in ha)					
	1955	1966	0-1	1-5	5-10	10-15	15-20	20 en meer
1-9	285	223	37	137	40	4	4	1
10-19	319	234	—	5	158	60	11	—
20-29	328	313	—	1	28	167	99	18
30-49	127	194	—	—	1	20	93	80
50 en meer	2	8	—	—	—	—	1	7
alle bedrijven	1061	972	37	143	227	251	208	106
aantal koeien per bedrijf	17	20	2	5	14	22	28	37

Bron: CBS Landbouwstatistieken

dan 10 melk- en kalfkoeien! Werkelijk grote bedrijven komen vrijwel niet voor: in 1966 waren er 8 bedrijven met 50 of méér melk- en kalfkoeien, en 45 bedrijven met 150 of méér varkens (nog geen 5 % van het totale aantal bedrijven met varkens: zie tabel 34).

TABEL 34 KRIMPENERWAARD: BEDRIJVEN MET VARKENS NAAR AANTAL VARKENS PER BEDRIJF

Aanta varkens per bedrijf	Bedrijven naar grootteklasse (in ha)						Alle bedrijven
	0-1	1-5	5-10	10-15	15-20	20 en meer	
1-10	65	27	23	6	3	2	126
10-30	73	47	49	40	26	7	242
30-50	30	23	46	60	38	11	208
50-100	27	32	61	84	84	39	327
100-150	8	5	14	29	30	28	114
150 en meer	6	4	6	7	9	13	45
alle bedrijven	209	138	199	226	190	100	1062
aantal varkens per bedrijf	32	42	47	61	72	94	55

Bron: CBS Landbouwstatistieken

Opvallend is de nauwe samenhang die er bestaat (en is blijven bestaan!) tussen de bedrijfsgrootte (aantal ha) en het aantal koeien, maar ook varkens per bedrijf. Dit laatste is des te opmerkelijker, omdat in andere delen van het land de grootte van de varkensstapel veel minder bepaald wordt door de bedrijfsgrootte. In de Krimpenerwaard lijkt het traditionele patroon nog goeddeels voort te bestaan, nl. dat het aantal varkens min of meer bepaald wordt door de hoeveelheid wei, welke afhankelijk is van de melkproductie en dus indirect van de bedrijfsgrootte. Dit houdt tevens in, dat in het algemeen de sterk gepropageerde bedrijfsvergroting door specialisatie en intensivering voor de meerderheid van de kleine bedrijven in de Krimpenerwaard niet gerealiseerd is.

4.a.1 Veranderingen in de arbeidsbezetting in het onderzoeksgebied¹

Tussen 1950 en 1965 nam het aantal mannelijke arbeidskrachten in het onderzoeksgebied af met 23,1 % (–17,2 % voor gezinsleden, vnl. boerenzoons en kleine zelfstandigen; –56,7 % voor vreemde arbeidskrachten). Het aantal vrouwelijke arbeidskrachten nam zeer sterk af, en wel met 60 %. Het gaat hier vrijwel uitsluitend om gezinsleden (zie tabel 35).

¹ In de tabellen zal naar het onderzoeksgebied verwezen worden met „Krimpenerwaard (o.g.)”.

TABEL 35 KRIMPENERWAARD (O.G.) SAMENSTELLING ARBEIDSKRACHTEN IN DE LANDBOUW 1965

	Absolute aantallen		Percentages	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
bedrijfshoofden	531	7	72,0	3,5
vrouwen bedrijfshoofden		113		56,2
overige gezinsleden	141	74	19,1	36,8
vreemde arbeidskrachten	65	7	8,9	3,5
totaal	737	201	100,0	100,0

Bron: CBS Landbouwstatistieken

Op de overgrote meerderheid van de veehouderijbedrijven¹ in de Krimpenerwaard wordt alle arbeid geleverd door het bedrijfshoofd en de leden van zijn gezin (op 247 van de 278 onderzochte bedrijven was geen vreemde arbeidskracht). Op de meeste van deze bedrijven is de arbeidsbezetting ingekrompen tot het minimum:² het bedrijfshoofd, evt. bijgestaan door zijn echtgenote. Dit laatste komt in de Krimpenerwaard veelvuldig voor: op 50 % van de onderzochte bedrijven wordt nog kaas gemaakt, een activiteit die in vrijwel alle gevallen wordt uitgeoefend door de vrouw van het bedrijfshoofd. 189 van de 278 bedrijfshoofden hebben géén meewerkende zoon, 23 een slechts gedeeltelijk meewerkende zoon. Dit alles betekent, dat de na-oorlogse ontwikkeling in de Krimpenerwaard geleid heeft tot een zeer hoog aantal zgn. éénmansbedrijven. Uit tabel 36

TABEL 36 KRIMPENERWAARD (O.G.); AANTAL VAK EN BEDRIJFSGROOTTE IN 1967

Bedrijfsgrootte in ha	Aantal VAK per bedrijf				Alle bedrijven
	< 1,4	1,5-1,9	2,0-2,4	> 2,5	
5-8	30	1	2	—	33
8-10	27	5	2	—	34
10-12	21	9	6	—	36
12-15	26	19	21	3	69
15-20	22	20	23	8	73
> 20	5	7	15	6	33
alle bedrijven	131	61	69	17	278

¹ Dit geldt in veel mindere mate voor de, overigens in gering aantal zijnde, tuinbouwbedrijven.

² Voor 231 van de 278 bedrijven kon een vergelijking gemaakt worden tussen de arbeidsbezetting (in VAK) in 1960 en 1967: op 96 bedrijven was zij met hooguit 0,2 VAK toe- of afgenomen; toegenomen was zij met 0,3-0,5 VAK op 18, met 0,6-1,5 VAK op 16 bedrijven; afgenomen was zij met 0,3-0,5 VAK op 44, met 0,6-1,5 VAK op 54, en met 1,6 en méér VAK op 3 bedrijven.

blijkt, dat slechts op 86 van de 278 bedrijven (31 %) een arbeidsbezetting van twee of meer volwaardige arbeidskrachten aanwezig is, en dat op 131 bedrijven (47 %) het bedrijfshoofd er vrijwel alléén voor staat. Uit tabel 36 blijkt tevens, dat het verschijnsel van de éénmansbedrijven zeker niet beperkt is tot de allerkleinste bedrijven, ofschoon het daar wel nagenoeg algemeen is.

De grote toename van het aantal éénmansbedrijven wordt, met name in de veehouderij (door de grote binding aan en aldus verhoogde kwetsbaarheid van het bedrijf), als een ongunstige ontwikkeling beschouwd. Van de 275 boeren, die hierover hun mening te kennen gaven, beschouwden 233 het éénmansbedrijf als problematisch. Wij komen hier nader op terug.

4.a.2 Veranderingen in de bedrijfsgroottestruktuur in het onderzoeksgebied

Van de 261 bedrijven, waarvoor dit kon worden nagegaan, waren er 179 sinds 1960¹ niet in grootte veranderd. 61 bedrijven waren sindsdien vergroot (waarvan 29 met 25 % of méér van de oppervlakte in 1960); 21 bedrijven waren verkleind (waarvan 7 met 25 % of méér). Men dient er echter wel rekening mee te houden, dat het (vooral bij de grotere verschillen) vaak ging om het opnieuw samenvoegen van oorspronkelijke bedrijven of het opsplitsen van bestaande bedrijven; dit vanwege de veel voorkomende gewoonte, dat, wanneer de zoon opvolgt, de vader voorlopig nog een deel van het bedrijf aanhoudt. Al evenmin als in de Krimpenerwaard als geheel (zie tabel 32) is er in het onderzoeksgebied een belangrijke wijziging opgetreden in de bedrijfsgroottestruktuur: bijna 80 % van de onderzochte bedrijven heeft een oppervlakte tussen de 10 en de 20 ha.

Om een beter inzicht te krijgen (vooral in een gebied, waar een belangrijke bedrijfssector als het fokken en/of mesten van varkens zo'n grote betekenis heeft) in de bedrijfsgrootte, hebben wij voorzover mogelijk voor alle bedrijven de produktieomvang in 1960 en 1967 berekend. Op de meerderheid van de bedrijven blijkt deze te zijn toegenomen: een vergelijking van het aantal BE² voor 1960 en 1967 voor 234 bedrijven leerde, dat dit was toegenomen met 150-300 op 49, met 350-750 op 46 en met 750 of méér op 10 bedrijven (en afgenomen met dezelfde hoeveelheden op resp. 16, 16 en 3 bedrijven). Ook hier geeft een indeling naar „bedrijfs-grootteklassen” niet het idee van grote verschuivingen (zie tabel 37);

¹ Voor de Krimpenerwaard werd 1960 als vergelijkingsjaar (dus een 7-jarige periode) genomen, daar wij voor 1960 over een uitgebreide documentatie voor alle bedrijven konden beschikken, en daar de voornaamste ontwikkelingen t.a.v. de mechanisatie pas ná dit jaar plaats hadden.

² Zie noot op p. 30.

indien men de totale produktieomvang uitdrukt in „eenheden melkvee” (1 melkkoe = 55 BE), dan blijkt dat in 1967 slechts 26,2 % van de onderzochte bedrijven 50 of méér eenheden had, tegen 21,3 % in 1960.

TABEL 37 KRIMPENERWAARD (O.G.): INDELING BEDRIJVEN NAAR PRODUKTIE-OMVANG

Aantal BE per bedrijf	Absolute aantallen		Percentages	
	1960	1967	1960	1967
< 1000	17	15	} 19,7	14,4
1000-1400	29	25		
1400-1800	40	54	17,1	19,4
1800-2200	50	58	21,4	20,9
2200-2600	48	53	20,5	19,1
2600-3000	23	35	9,8	12,6
3000-3600	23	23	} 11,5	13,6
> 3600	4	15		
	234	278	100,0	100,0
onbekend	44			

In het algemeen kan men dan ook stellen, dat gedurende de afgelopen 7 jaar zich in het onderzoeksgebied geen spectaculaire ontwikkelingen t.a.v. de bedrijfsgrootte of produktieomvang hebben voorgedaan. Wél is daarentegen een sterke verandering opgetreden in de verhouding tussen de omvang van de produktie en het aantal arbeidskrachten per bedrijf. Door de sterke vermindering van de laatste factor is deze verhouding aanzienlijk gewijzigd, of in andere woorden: de arbeidsproduktiviteit is sterk gestegen, althans op een groot deel van de bedrijven. Opvallend is, dat de arbeidsproduktiviteit op de „tweemansbedrijven” naar verhouding

TABEL 38 KRIMPENERWAARD (O.G.): INDELING BEDRIJVEN NAAR ARBEIDS-PRODUKTIVITEIT

Aantal BE per VAK	Absolute aantallen		Percentages		Aantal VAK per bedrijf 1967		
	1960	1967	1960	1967	< 1,4	1,5-1,9	> 2,0
< 900	64	35	27,4	12,6	17	5	13
900-1100	62	43	26,5	15,5	15	6	22
1100-1300	51	66	21,8	23,7	26	14	26
1300-1500	33	44	14,1	15,8	20	13	11
1500-1700	14	36	6,0	13,0	17	13	6
1700-2000	5	35	2,1	12,6	21	8	6
> 2000	5	19	2,1	6,8	15	2	2
	234	278	100,0	100,0	131	61	86
onbekend	44						

geringer is dan op de „éénmansbedrijven” (zie tabel 38). Wij komen hierop nog terug.

4.a.3 Veranderingen in de aard van de produktie in het onderzoeksgebied

Zoals reeds eerder gezegd werd, is er weinig of geen verandering gekomen in het algemeen produktiepatroon: melkveehouderij en het fokken en/of mesten van varkens zijn de twee basisactiviteiten gebleven. Slechts 21 bedrijven hadden een pluimveestapel van enige omvang;¹ de tuinbouwproduktie vond geen ingang binnen de melkveehouderijbedrijven.² Wél had in de varkenshouderij een zekere intensivering en specialisatie plaats, doch in het algemeen is de omvang van de veestapels op de meeste bedrijven ook in 1967 nog vrij gering (zie tabel 39).

TABEL 39 KRIMPENERWAARD (O.G.): OMVANG VAN DE VEESTAPELS NAAR BEDRIJF IN 1967

Melk- en kalfkoeien		Mestvarkens ¹		Fokzeugen ²	
aantal stuks per bedrijf	aantal bedrijven	aantal stuks per bedrijf	aantal bedrijven	aantal stuks per bedrijf	aantal bedrijven
geén	—	geén	96	geén	90
5-9	6	1-24	19	1-4	55
10-14	26	25-49	14	5-9	73
15-19	52	50-99	46	10-14	35
20-24	53	100-149	51	> 15	25
25-34	108	150-249	34		
35-44	25	> 250	18		
> 45	8				
aantal bedr.	278	aantal bedr.	278	aantal bedr.	278

¹ Het betreft hier het aantal afgeleverde varkens over het afgelopen jaar.

² Opfokzeugen niet meegerekend.

Een verdere uitbreiding van de melkveestapel stuit in de Krimpenerwaard op diverse moeilijkheden, althans zolang men aan het traditionele produktiepatroon vasthoudt. Binnen dit patroon zit men vrijwel aan een maximale veebezetting per ha. Een efficiënter gebruik van de verst afgelegene en soms moeilijk bereikbare graslanden zal pas mogelijk zijn na een herverkaveling van de grond, waar men hier zeker behoefte aan heeft (zie ook 4.a.4.b). Een andere remmende factor, ook voor de uitbreiding van de varkensstapel, ligt in de beperkte capaciteit en aanzienlijke veroudering

¹ Als minimum werd hierbij aangehouden: 500 leghennen of 2000 slachtkuikens.

² Hier en daar, vooral langs de Vlist, heeft men wat fruitbomen.

van veel bedrijfsgebouwen: het meest voorkomend is hier de Hollandse grupstal (enkel- en dubbelrijig), maar op 12,5 % van de bedrijven staat het melkvee in een „platte stal”, terwijl op liefst 20 % van de bedrijven het melkvee over twee, en in enkele gevallen zelfs drie stallen verdeeld staat. En hier komt maar langzaam verandering in: op 218 van de 264 bedrijven, waarvoor dit kon worden nagegaan, was er geen verandering gekomen in de beschikbare stalruimte, op 6 bedrijven was deze zelfs afgenomen. Op 40 bedrijven werd de stalruimte uitgebreid: in 23 gevallen door uitbreiding van een bestaande stal, in 3 gevallen door er een nieuwe stal *bij* te bouwen, en slechts in 14 gevallen door een geheel nieuwe stal i.p.v. de oude te bouwen. De hoge investeringen doen de activiteiten op het gebied van stallenbouw en -modernisering tot een minimum beperkt blijven.

Ook in andere opzichten komt de Krimpenerwaardse veehouder maar moeilijk uit zijn „oude jasje”. Was hij al relatief laat bij de invoering van de melkmachine (zie verderop), ook in andere opzichten houdt hij het nog vaak bij het oude. Zo maakte in 1967 slechts 33 % gebruik van K.I., terwijl 42 % zelf (of samen met anderen) een dekstier had.¹ 43 % was in 1967 aangesloten bij de melkcontrole, en slechts 31 % bij een rundvee-stamboek. K.I. en stamboek voor varkens komen slechts sporadisch voor; daarentegen floreert het instituut der „wilde beren”.

Van oudsher werd door de Krimpenerwaardse, en vooral de zelfkazende boer gestreefd naar een hoge melkgift per koe. In tegenstelling met Friesland bestond (en bestaat) er weinig belangstelling voor de fokkerij. Vaak worden jonge stieren gekocht, die na een jaar „dienst” te hebben gedaan worden vetgemest. Ook koopt men koeien rechtstreeks op de markt. Een lichtelijk speculatieve geest kan de Krimpenerwaarder bij dit soort transacties niet ontszegd worden. De gemiddelde melkgift per koe is met ongeveer 4500 kg per jaar inderdaad één van de hoogste in Nederland, de verschillen van bedrijf tot bedrijf zijn evenwel aanzienlijk. Op de geïnterviewde bedrijven bedroeg de melkproductie per koe in 1966:

Aantal bedrijven		
abs.	in %	
31	11,2	onbekend; de respondent had hier géén gegevens over minder dan 3750 kg per koe per jaar
11	4,0	
55	19,8	
95	34,2	
		3750-4250 kg
		4250-4750 kg (de „gemiddelde” produktie in de Krimpenerwaard)
69	24,8	4750-5250 kg
17	6,1	5250 kg en méér.

¹ De minder positieve ervaringen in het recente verleden met het K.I. station Gouda en de bezwaren op religieuze gronden leveren hier een onvoldoende verklaring voor.

T.a.v. de zelfkazerij hebben belangrijke veranderingen plaatsgehad; het aantal zelfkazers én de hoeveelheid geproduceerde kaas per bedrijf zijn sterk verminderd. Op 215 van de 278 geïnterviewde bedrijven werd in 1950 nog gekaasd; tussen 1950 en 1960 stopten hiermee 27 bedrijven, tussen 1960 en 1967 nog eens 49, terwijl nog 6 andere bedrijven er in 1967 „voorlopig” mee gestopt waren vanwege de lage prijzen. Op vele bedrijven wordt, in tegenstelling tot vroeger, nog maar één maal daags gekaasd, en door het ontbreken van dagkaasinstallaties (slechts 4 op de 139 bedrijven) is de hoeveelheid per dag geproduceerde kaas hierdoor aanzienlijk verminderd. Nog op 30 % van de zelfkazende bedrijven wordt de kaas door de boer zelf gemarkt m.n. te Gouda. Vroeger was dit een vrijwel algemene praktijk. Op de veranderingen in de zelfkazerij zal nog worden teruggekomen.

4.a.4 Veranderingen in de produktiemethoden in het onderzoeksgebied

Bij een analyse van de veranderingen, die hebben plaatsgehad t.a.v. de produktiemethoden, dient men een onderscheid te maken tussen twee onderscheiden groepen van landbouwwerkzaamheden: de dagelijks terugkerende werkzaamheden, die verband houden met de verzorging van het vee (melken, voederen, uitmesten) en de kaasmakerij (die overigens vrijwel tot het weideseizoen beperkt blijft) enerzijds, en de werkzaamheden, die verband houden met de voederwinning (graslandverzorging, hooien, op-tassen en inkuilen), anderzijds.

a. De verzorging van het vee

Verreweg het grootste deel van de beschikbare arbeid wordt hiervoor opgeëist. De mogelijkheden om de hoeveelheid handenarbeid te beperken zijn vele, doch vaak moeilijk realiseerbaar. De meest ingrijpende verandering wordt gevormd door de invoering van de melkmachine, die hier overigens met een aanzienlijke vertraging t.a.v. andere delen van het land heeft plaatsgehad:¹ op 182 van de 260 bedrijven, waarvoor dit kon worden nagegaan, werd in 1960 nog met de hand gemolken (70 %!), in 1967 werd nog op bijna 30 % van de bedrijven uitsluitend met de hand gemolken. Naast de hier diep gewortelde „filosofie”, dat „hard werken” moreel goed is, en een geringe neiging om te investeren, als dit niet strikt nodig is (getuige ook de veel gebruikte uitdrukking „knipje dicht”), lijkt de belangrijkste verklaring toch wel te liggen in het feit, dat tot voor kort

¹ Zie hiervoor ook de studie van B. T. Velde „Waarom wordt een melkmachine aangeschaft?” Wageningen, 1962.

op vele Krimpenerwaardse bedrijven voldoende handmelkers beschikbaar waren: naast het bedrijfshoofd en eventueel meewerkende zoon of knecht, ook de echtgenote en dochter(s) en zelfs vrij jonge kinderen, die bijv. 's avonds mee helpen. Zelfs in 1967 is op vele bedrijven het aantal koeien per vaste melker nog vrij gering: op 67 bedrijven was dit minder dan 10, op 87 bedrijven tussen 10 en 15. Zo kan het gebeuren, dat op 33 van de 82 bedrijven, waar in 1967 nog met de hand gemolken werd, 20 of meer koeien zijn, een aantal wat zich zeker leent voor het gebruik van een melkmachine.

De melkmachine wordt overigens zeker niet altijd even efficiënt gebruikt: op 69 van de 183 bedrijven, waar uitsluitend machinaal gemolken wordt, worden minder dan 15 koeien per melker gemolken, slechts op 27 bedrijven 25 of méér (zie tabel 40).

TABEL 40 KRIMPENERWAARD (O.G.): WIJZE VAN MELKEN EN AANTAL KOEIEN PER VASTE MELKER 1967

Wijze van melken	Aantal koeien per vaste melker ¹					Alle bedrijven	
	< 10	10-14	15-19	20-24	> 25	in %	abs.
met de hand	53	26	2	—	—	81	29,6
met de hand én machinaal ²	2	4	7	—	—	13	4,7
machinaal: 1 apparaat p. melker	10	51	51	25	15	152	54,9
machinaal: 2 app. p. melker	2	6	4	7	12	31	10,8
alle bedrijven	67	87	64	32	27	277 ³	100,0
idem in %	24,2	31,4	23,1	11,6	9,7	100,0	

¹ Geteld zijn al diegenen, die gedurende het weideseizoen tweemaal daags melken; op enkele bedrijven is er dit gedurende de stalperiode een minder.

² Op enkele bedrijven wordt een deel van de koeien met de hand gemolken.

³ Voor één bedrijf geen gegevens.

Slechts op 19 bedrijven wordt gemolken in een doorloopstal of -wagen. Het relatief grote aantal melkers (op 153 bedrijven 2, en op 38 bedrijven 3 of méér) drukt weliswaar enerzijds de arbeidsprestatie per melker, is anderzijds begrijpelijk vanwege de grote afstanden, die vaak moeten worden afgelegd als men gaat melken, althans de tijd die men hiermee kwijt is. Zo maakt nog ruim 60 % van onze respondenten regelmatig gebruik van de schouw, wanneer men gaat melken! Efficiëntere melkmethoden lijken dan ook mede bepaald te worden door de verkaveling van het bedrijf (percentage grond „bij huis”, percentage „ongelegen grond”) en, last but not least, door de kwaliteit van de bedrijfsgebouwen.

Dit laatste speelt ook een grote rol bij de mechanisatie en rationalisatie van andere werkzaamheden als het voeren en uitmesten. W.b. dit laatste: slechts op 15 bedrijven geschiedt het uitmesten op mechanische wijze; op alle andere bedrijven nog met kruiwagen en mestvork.

Onze conclusie kan dan ook geen andere zijn dan dat op het merendeel van de bedrijven de rationalisatie van de dagelijks terugkerende werkzaamheden nog betrekkelijk weinig voortgang heeft geboekt. Een belangrijke oorzaak lijkt hier te liggen in de bedrijfsstructuur (en niet in het minst in de geringe grootte van vele bedrijven) en de sterk verouderde bedrijfsgebouwen, maar wellicht evenzeer in een nog vaak heersende, traditionele houding tegenover de arbeid zelf. Kooy zegt hierover: „*economisch* is in de ogen van vele boeren in het kaasdistrict om de investeringen tot een minimum te beperken en de arbeid tot een maximum op te voeren”.¹ Dit alles klemmt des te meer, daar op vele bedrijven het leeuwendeel van de te verrichten arbeid is komen te rusten op de schouders van de boer zelf. Anderzijds kan samenwerking met anderen hier vrijwel géén verlichting geven (en in de praktijk komt samenwerking op dit gebied dan ook niet voor),² als men niet eerst tot ingrijpende herstructurering van de bedrijven komt. Hierbij zou gedacht kunnen worden aan o.a. een verdere uitbouw van de bedrijfsverzorgingsdienst (hier meestal genoemd „boerenhulporganisatie”, een term die duidelijk het ondervangen van noodsituaties aangeeft) tot een arbeidspool (zie Friesland); het „ruimtelijk” samenvoegen van de veestapels (coöperatieve stallen); vrijwillige ruilverkavelingen op kleine schaal om tot een rationelere indeling van wei- en hooilanden te komen; onderlinge specialisatie (bijv. concentratie van de opfok of de kalvermesterij (zie bijv. de Centrale Kalvermesterij te Giessenburg); organisatie van varkenskernen, inhoudende verticale samenwerking met veevoederhandelaar en slachterij (zie bijv. soortgelijke kern te Wanroy); een hechtere samenwerking met loonwerkers. Het is duidelijk, dat dit een mentaliteitsverandering vereist, maar gezien het grote aantal, betrekkelijk kleine bedrijven, lijkt aan méér horizontale integratie niet te ontkomen, indien men tot een rationelere arbeidsorganisatie en een hogere arbeidsproductiviteit wil geraken.

b. De voederwinning

De hooioogst vormt een jaarlijks terugkerende arbeidspiek in de weidegebieden. Aan de extra-vraag naar arbeid kon na de oorlog steeds minder worden voldaan: de gezinnen werden kleiner en er bleven minder kinderen

¹ G. A. Kooy „De zelfkazerij van Midden-Nederland” p. 89.

² De boerenhulporganisatie (waar overigens slechts 12,5 % van de interviewees lid van is) kan niet als zodanig gelden, daar zij in feite alléén dient (in deze vorm) in noodgevallen.

in het bedrijf, seizoenshulp was vrijwel niet meer te krijgen. Mechanisatie was dan ook een noodzaak, waaraan echter op vele bedrijven niet kon worden voldaan. Zelfs al gaat men uit van een minimale uitrusting van een weidebedrijf (trekker met maaibalk, mestverspreider en kunstmeststrooier), volgens de door ons gebruikte methode voor de berekening van een mechanisatie-index ¹ 7 punten, dan blijkt dat nog geen 34 % van de bedrijven hier aan toekomt. Een steeds groter deel van de veldwerkzaamheden is dan ook toevertrouwd aan een loonwerker, voorzover men ze niet met eenvoudiger middelen rondzet (zie ook 4.c.1).

De mechanisatie is vooral na 1960 pas goed op gang gekomen. Van de 169 onderzochte bedrijven met een trekker, werd deze op 110 bedrijven pas ná 1960 aangeschaft. Toch heeft 34 % van de onderzochte bedrijven trekker noch jeep, in de Nederlandse verhoudingen beslist een zéér hoog percentage. Overigens maakt de specifieke bodemstructuur het gebruik van een trekker op bepaalde tijden volslagen onmogelijk, terwijl een deel van de graslanden (en de hooilanden liggen vaak het verst weg) moeilijk bereikbaar zijn. Vooral in natte jaren is de hooioogst dan ook voor vele boeren een nachtmerrie, zoals bijv. in 1966, toen op 43 % van de bedrijven nog geen 60 % van de totale oppervlakte grasland gemaaid kon worden, waardoor vele bedrijven gedwongen werden om ruwvoeder bij te kopen. Overigens worden de terreinsgesteldheid en de weersomstandig-

TABEL 41 KRIMPENERWAARD (O.G.): MECHANISATIE-INDEX EN PERCENTAGE GRASLAND GEMAAID IN 1966

Mechanisatie-index	Percentage grasland gemaaid in 1966				Alle bedrijven	
	< 40 %	40-60 %	60-80 %	> 80 %	abs.	in %
0-3	18	36	37	22	113	40,7
4-6	7	29	19	14	71 ¹	25,5
7-9	2	20	25	22	69	24,8
10 en méér	1	6	6	12	25	9,0
alle bedrijven	28	91	87	70	278	100,0

¹ Voor twee bedrijven percentage onbekend.

heden vaak ook te gemakkelijk als oorzaken van een slechte oogst aangevoerd. Uit de gegevens in tabel 41 blijkt, dat de meest gemechaniseerde boeren, die *sneller* kunnen werken, relatief gunstiger resultaten bereikt hebben.

Een rationele organisatie van de voederwinning kan in de meeste gevallen slechts verwezenlijkt worden door inschakeling van een loonwerker of

¹ Zie Aanhangsel: noot IX.

samenwerking met derden. Dit laatste behoorde overigens reeds tot de tradities in dit gebied, m.n. in de hooibouw (vooral bij het transport en het optassen) en bij het inkuilen. Onder 4.c.1 zal hierop nader worden teruggekommen. Een verdere rationalisatie zal ook hier echter afhankelijk zijn van een herstructurering der bedrijven. Op de lange en relatief smalle kavels wordt bij hogere waterstanden te veel grasland stukgereden, terwijl de rijtijden slechts beperkt kunnen worden door een herverkaveling van de bedrijven. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat juist de boeren met de slechtst verkavelde bedrijven zich het meest positief opstellen tegenover doorvoering van een eventuele ruilverkaveling (een aanvraag voor de Krimpenerwaard is in ingediend), zoals blijkt uit tabel 42.

TABEL 42 KRIMPENERWAARD (O.G.): HOUDING T.A.V. RUIVERKAVELING

Verkavelingsindex ¹	Ruilverkaveling voordeel eigen bedrijf			Zou t.z.t. stemmen			Alle bedrijven
	g.m.	ja	nee	g.m.	voor	tegen	
1,0: alle grond bij huis	1	6	66	14	22	37	73
1,05-1,25 „goed”	4	13	59	10	25	41	76
1,30-1,50 „redelijk”	1	22	41	11	32	21	64
1,55-1,95 „matig”	—	26	17	3	27	13	43
2,0 „slecht”	—	19	8	5	19	5	27
alle bedrijven	6	86	191	43	125	117	283 ²

¹ Voor berekening Verkavelingsindex zie Aanhangsel, noot VII.

² Tabel voor oorspronkelijke 285 bedrijven, waarvan voor 2 bedrijven géén Verkavelingsindex berekend kon worden.

Uit het voorgaande komt reeds enigermate tot uiting, dat een betrekkelijk groot aantal bedrijven niet (of slechts gedeeltelijk) geparticipeerd hebben in de vele veranderingen die ook in de Krimpenerwaard in de veehouderij hebben plaatsgegrepen. In het volgende hoofdstuk zal dan ook allereerst een onderscheid gemaakt worden tussen meer en minder „moderne” (of „aangepaste”) boeren.

4.b Ontwikkeling en stagnatie in de Krimpenerwaardse veehouderij.

Onder 4.a hebben we gezien, dat in de Krimpenerwaard naast een aanzienlijke vermindering van het aantal arbeidskrachten er betrekkelijk weinig verandering heeft plaatsgehad in de bedrijfsgroottestructuur en het productiepatroon. Wel werd, vooral na 1960, een snelle vooruitgang geboekt m.b.t. de mechanisatie, welke mét de vermindering van het aantal arbeidskrachten leidde tot een aanzienlijke verhoging van de arbeidsproductiviteit, *althans op een deel van de bedrijven* (zie tabel 38). Een belangrijke factor

in de Krimpenerwaardse veehouderij is het grote aantal éénmansbedrijven (zie tabel 36). Dit houdt in, dat niet alleen de noodzakelijke verhoging van de agrarische inkomens, maar tevens de tot een minimum teruggebrachte arbeidsbezetting, dwingen om tot een zo efficiënt en rationeel mogelijke organisatie van de bedrijven te komen. M.a.w. er waren zwaarwegende motieven om tot ingrijpende veranderingen in de bedrijfsopzet over te gaan. Toch antwoordden 117 van de 264 boeren, aan wie de vraag gesteld werd, of zij sinds 1960 nog *belangrijke* veranderingen in de opzet en organisatie van hun bedrijf hadden doorgevoerd, ontkennend.¹ Dit is een indicatie dat velen de „rationalisatie-race” (zie 3.f.) niet hebben kunnen bijhouden.

Om enig inzicht te verkrijgen in de mate, waarin de onderzochte bedrijven zich aan de eisen van een moderne, rationele produktie hebben aangepast, hebben wij voor ieder bedrijf een index berekend van de toepassing van moderne technieken (MT), die kan lopen van 0 tot 17. Hierin zijn verwerkt: abonnement op grondonderzoek (1 punt), melkmethode (0-3), uitmeststelsel (0-2), inkuilmethode (0-3), hooiventilatie (0-3), melkcontrole (2), bedrijfsvoorlichting (1), rundveestamboek (1), en telefoon (1).² De MT-index blijkt in hoge mate te correleren met de arbeidsproductiviteit, uitgedrukt in aantal BE per VAK (zie tabel 43).

TABEL 43 KRIMPENERWAARD (O.G.): MT-INDEX EN ARBEIDSPRODUKTIVITEIT IN %

MT-index	Aantal BE per VAK					Alle bedrijven abs. (= 100 %)
	< 900	900-1100	1100-1300	1300-1700	> 1700	
0-2	40,0	25,7	17,2	14,3	2,9	35
3-5	20,0	18,2	34,5	21,8	5,5	55
6-9	7,7	17,6	22,0	30,8	22,0	91
10-12	3,8	13,2	22,6	32,0	28,3	53
13-17	2,3	2,3	20,4	40,9	34,1	44
alle bedrijven	12,6	15,5	23,7	28,8	19,4	100,0
idem (abs.)	35	43	66	80	54	278

Tevens blijkt, dat de zeer moderne (of m.a.w. „beter aangepaste”) bedrijven ook op andere punten een duidelijke voorsprong en tevens gemiddeld een hoger inkomen hebben (zie tabel 44).

¹ 73 respondenten noemden 1 verandering, 58 respondenten 2, en 16 respondenten 3 of méér veranderingen.

² Zie voor uitgebreidere toelichting Aanhangsel, noot VIII.

**TABEL 44 KRIMPENERWAARD (O.G.): MT-INDEX EN INDIVIDUELE BEDRIJFS-
KENMERKEN ¹**

MT-index	Mech.index 7 of hoger ²	Heeft K.I. ³	20 of méér koeien per melker	Melkprod. 4750 kg of méér ⁴	Inkomen f 15.000,— of méér ⁵	Alle bedrijven
0-2	5,7	—	—	15,4	14,3	35
3-5	25,5	10,9	11,0	28,9	20,0	55
6-9	30,8	33,0	18,7	31,6	20,9	91
10-12	45,0	43,4	28,4	47,2	26,4	53
13-17	59,1	77,2	47,7	43,2	43,1	44
alle bedrijven	33,8	33,5	21,3	34,8	24,5	278

¹ Het percentage geeft aan welk deel der bedrijven binnen een bepaalde MT-groep aan het genoemde criterium voldoet of hier boven uitgaat.

² Zie tabel 41 en noot IX in Aanhangsel.

³ Niet opgenomen in MT-index vanwege mogelijke bias door religieuze bezwaren.

⁴ Dit ontzenuwt het argument van sommige handmelkers, dat machinaal melken tot produktievermindering zou leiden.

⁵ Gevraagd werd naar „netto gezinsinkomen” (zie ook noot X in Aanhangsel); uiteraard kan er niet altijd voor worden ingestaan, dat dit inderdaad is opgegeven.

Wie zijn de moderne boeren? Hierbij komen wij tot soortgelijke constateringén, als reeds gemaakt werden t.a.v. de „betere ondernemers” in de Westhoek (zie tabel 24). De modernere Krimpenerwaardse boeren blijken relatief jonger te zijn en méér onderwijs, m.n. landbouwonderwijs, te hebben genoten (zie tabel 45). Wat echter belangrijker is: zij blijken relatief aanzienlijk grotere bedrijven te hebben, vooral als men de bedrijfsgrootte meet aan het totaal aantal BE (zie tabel 46).

Uit tabel 46 blijkt niet alleen, dat grotere bedrijven relatief meer mogelijkheden hebben gehad om zich aan te passen aan de eisen van een ratione-

**TABEL 45 KRIMPENERWAARD (O.G.): MT-INDEX I.V.M. LEEFTIJD EN ONDERWIJS-
NIVEAU IN %**

MT-index	Leeftijd bedrijfshoofd			Onderwijs genoten door Bh				Alle bedrijven (=100 %)
	< 45	45-55	> 55	alléén L.S.	L.S. + lb.cursus ¹	L.L.S.	hogere opl.	
0-2	17,2	37,1	45,7	55,9	41,2	2,9	—	35
3-5	38,1	29,1	32,8	32,8	43,6	21,8	1,8	55
6-9	48,4	28,6	23,1	23,3	42,2	27,8	6,7	91
10-12	50,9	30,2	18,9	19,6	41,2	37,3	1,9	53
13-17	59,1	36,4	4,5	6,8	50,0	34,1	9,0	44
alle bedrijven	44,6	31,3	24,4	25,9	43,4	26,3	4,4	
id. (abs.)	124	87	67	71	119	72	12	278 ²

¹ Landbouwcursussen als veeverzorging, bedrijfseconomie e.d.

² Voor 4 respondenten is onderwijsniveau niet bekend.

**TABEL 46 KRIMPENERWAARD (O.G.): MT-INDEX EN BEDRIJFSGROOTTE:
%-VERDELING**

MT-index	Bedrijfsoppervlakte in ha					Bedrijfsomvang in BE				Alle bedr. (= 100 %)
	5-8	8-12	12-15	> 15	< 1400	1400- 1800	1800- 2200	2200- 2600	> 2600	
0-2	34,3	34,3	14,3	17,2	54,3	25,7	8,6	5,7	5,7	35
3-5	10,9	34,5	27,3	27,3	16,4	25,5	25,5	12,7	20,1	55
6-9	7,7	27,5	23,1	41,8	8,8	23,1	23,1	20,9	24,2	91
10-12	5,7	20,8	35,8	37,8	3,8	11,3	26,4	20,8	37,7	53
13-17	11,4	6,8	20,5	61,4	4,6	9,1	13,6	31,8	40,9	44
alle bedrijven	11,9	25,2	24,8	38,1	14,4	19,4	20,9	19,1	26,2	
id. (abs.)	33	70	69	110	40	54	58	53	73	278

lere produktie, maar er zit tevens een aanwijzing in, dat de moderne boeren, dankzij de toepassing van moderne technieken (en m.n. arbeidsbesparende methoden!) tot een aanzienlijk hogere produktie per ha (uitgedrukt in BE) komen. Reeds hierboven (zie tabel 38) werd er op gewezen, dat éénmansbedrijven gemiddeld een hogere arbeidsproduktiviteit hebben: inderdaad blijkt dat, hoewel de éénmansbedrijven gemiddeld minder gemoderniseerd zijn, zij toch een aanzienlijk hogere arbeidsproduktiviteit (wederom uitgedrukt in BE/VAK) hebben dan de tweemansbedrijven (zie tabel 47). Dit is niet zozeer een compliment voor de éénmansbedrijven,¹ als wel een aanwijzing voor een in de Krimpenerwaard op vele bedrijven aanwezige tendens om additionele arbeidskrachten op minder produktieve wijze in te zetten.

TABEL 47 KRIMPENERWAARD (O.G.): ARBEIDSBEZETTING, ARBEIDSPRODUKTIVITEIT EN MT-INDEX: %-VERDELING

Aantal VAK per bedrijf	Aantal BE per VAK				MT-index				Alle bedr. (= 100 %)
	< 1100	1100- 1300	1300- 1700	> 1700	0-5	6-9	10-12	13-17	
0-1,4	24,4	19,8	28,2	27,6	35,9	33,5	15,3	15,3	131
1,5-1,9	18,0	23,0	42,6	16,4	31,1	29,6	21,3	18,0	61
2,0-2,4	40,6	29,0	18,8	11,6	24,6	30,4	26,2	18,8	69
> 2,5	41,2	35,3	23,5	—	41,2	47,1	11,7	—	17
alle bedrijven	28,1	23,7	28,8	19,4	32,4	32,7	19,1	15,8	
idem (abs.)	78	66	80	54	90	91	53	44	278

¹ Integendeel: mede door een vaak weinig rationele bedrijfsopzet wordt de hoge produktie per VAK vaak verkregen, doordat het bedrijfshoofd een overmatige hoeveelheid werk verzet, die fysiek en sociaal nauwelijks aanvaardbaar mag heten.

Uit het voorgaande blijkt, dat slechts op een betrekkelijk gering aantal bedrijven dié ingrijpende veranderingen in de bedrijfsopzet zijn doorgevoerd, die een meer rationele produktie waarborgen. Tevens lijkt er een dichotomie te groeien tussen twee groepen bedrijven: de „aangepaste” (die zeker nog niet uit de moeilijkheden zijn, maar de race vol kunnen houden) en de „niet aangepaste” (die steeds verder achterop raken bij de eersten). Wij zouden ze ook kunnen vergelijken met de „koplopers” en „achterblijvers” in de Westhoek, met dit essentiële verschil echter, dat in de Westhoek de mechanisatie op vrijwel alle bedrijven ver is voortschreden, terwijl de Krimpenerwaardse „achterblijvers” hier pas de eerste schreden gezet hebben.

Als oorzaken van deze groeiende dichotomie en van de stabilisatie, zo niet toename van het aantal achterblijvers (het „onderend”, zoals een voorlichtingsambtenaar deze groep bedrijven betitelde) kunnen de volgende factoren worden aangewezen:

a. *Strukturele factoren*: als zodanig moeten vooral genoemd worden de geringe grootte van vele bedrijven en de hiermee samenhangende zwakke kapitaalspositie; het grote aantal éénmansbedrijven, waarvan vooral veel van de kleinere bedrijven worden geleid door betrekkelijk oude bedrijfs-
hoofden zonder opvolger;¹ de aanzienlijke veroudering van vele bedrijfsgebouwen, vernieuwing of uitbreiding waarvan grote investeringen vraagt; de verkaveling, die vaak een rationelere bedrijfsopzet belemmert.

b. *Bedrijfseconomische factoren*: de geringe mogelijkheden voor uitbreiding van de veestapel, m.n. het aantal melk- en kalfkoeien; de onzekere prijsontwikkeling van varkensvlees en boerenkaas; het gebrek aan organisatie op het gebied van de afzet m.n. van mestvarkens, maar ook van melk (in de Krimpenerwaard wordt door een zestal fabrieken melk opgehaald zonder dat de winningsgebieden duidelijk gescheiden zijn); verkeerd gerichte investeringen, waarbij de aandacht vóór alles uitgaat naar werktuigen (trekker, hooibouwwerktuigen) en niet naar de gebouwen.²

c. *Sociaal-culturele factoren*: de houding van vele boeren, t.a.v. het „economische” (zie pag. 74), wat zich o.a. uit in het feit, dat additionele arbeidskrachten onvoldoende produktief worden ingezet, of zelfs de rationalisatie tegenhouden (zie tabel 36 en 47: de bedrijven met 2,5 en méér VAK, die zeker niet tot de kleinste behoren, zijn het minst gemoderniseerd); het sterke individualisme en de waardering van oude, beproefde methodes, en hierdoor een relatief geringe belangstelling voor voorlichting (zie tabel 48) en onderwijs; een „ouderwetse” spaarzaamheid (zo bleek de grote meerderheid der 113 respondenten, die zeiden *tegen* een eventuele

¹ Van de 112 bedrijfshoofden, ouder dan 50 jaar, zeiden slechts 51, dat zij een opvolger hadden (g.m. 5; géén opvolger 27; opvolging onzeker 29).

² Volgens een voorlichtingsambtenaar zou een investering van f 10.000,— in de bedrijfsgebouwen in het algemeen een veel hoger rendement geven, dan een zelfde investering in hooibouwwerktuigen, daar de laatste slechts op weinig bedrijven rendabel gemaakt kunnen worden.

ruilverkaveling te zullen stemmen, de hoge kosten of het ontbreken van — of niet zien van? — voordelen voor het eigen bedrijf als argument aan te voeren).

Bij de nadere analyse van een aantal specifieke problemen in de Krimpenerwaard (zie 4.c) zullen deze factoren nog meermalen ter sprake komen. Wel kan reeds gesteld worden, dat de meest moderne boeren zich het beste aan hun invloed hebben kunnen onttrekken, hetzij door méér fysieke mogelijkheden, maar tevens zeker ook doordat zij méér open stonden (staan) voor veranderingen. Tabel 48 geeft hier nog enige voorbeelden van.

TABEL 48 KRIMPENERWAARD (O.G.): MT-INDEX, LIDMAATSCHAP VERENIGING VOOR BEDRIJFSVOORLICHTING EN STEMMING BIJ EVENTUELE RUILVERKAVELING

MT-index	Lid van ver. Bedrijfsvoorlichting			Stemming evt. ruilverkaveling		
	ja	nee	ja in % tot.	voor	tegen	voor in % tot. ¹
0-2	2	33	5,7	7	23	23,3
3-5	9	46	16,3	17	29	36,9
6-9	34	57	35,2	42	39	51,8
10-12	38	15	71,7	25	17	59,5
13-17	43	1	97,7	31	5	86,1
alle bedrijven	126	152	45,3	122	113	51,9

¹ In % van degenen, die hun mening (voor of tegen) te kennen hebben gegeven.

4.c Huidige problemen en toekomstperspectieven

Hieronder zullen wij nader ingaan op een aantal specifieke problemen in de Krimpenerwaardse veehouderij, nl. de organisatie van de voederwinning, waarbij vooral aandacht geschonken zal worden aan de houding t.o.v. de samenwerking op dit gebied; het éénmansbedrijf en de zelfkazerij.¹ Daarna zal gepoogd worden een blik in de toekomst te werpen, voornamelijk aan de hand van de verwachtingen en wensen hieromtrent van de boeren zelf.

4.c.1 Samenwerking en loonwerk bij de voederwinning

Een goede organisatie van de veldwerkzaamheden, en m.n. van de hooi-

¹ Zie hiervoor noot XI in het Aanhangsel.

en grasoogst met de daarmee verbonden werkzaamheden (transport, op-tassen en inkuilen), wordt van steeds essentiëler belang, daar zij bij de sterk ingekrompen arbeidsbezetting op de meeste bedrijven een ernstige 'bottleneck' gaan vormen. Onder 4.a.4.b hebben wij reeds gezien, dat de eigen mechanisatie hiervoor in het algemeen onvoldoende is. Slechts 25 bedrijven hebben een mechanisatie-index van 10 of hoger (zie tabel 41), wat een „standaard-uitrusting” inhoudt van trekker met maaibalk, trommelschudder, kunstmeststrooier, mestverspreider en hooiblazer. Zelfs op deze bedrijven bestaat nog vaak een vraag naar loonwerk (m.n. voor het transport met de zelfladende en -lossende wagen en voor het inkuilen, indien de Hardeland-methode wordt toegepast); slechts 7 van deze 25 bedrijven hebben géén loonwerk. Over de grote linie blijkt het loonwerk te zijn toegenomen: tussen 1960 en 1967 nam het aantal werkzaamheden, dat men aan een loonwerker toevertrouwde, toe op 97 bedrijven, bleef het constant op 80 bedrijven en nam het af op 52 bedrijven (de laatste worden vooral gevonden onder de meest gemechaniseerde bedrijven). Wel is een zekere verschuiving opgetreden: méér bedrijven maaien en wiersen zelf, doch schakelen de loonwerker in bij het transport en, zij het slechts aarzelend, bij het slotenonderhoud.¹ Het gebruik van het modernste materieel kan leiden tot een aanzienlijke versnelling van de werkzaamheden, zodat men ook minder afhankelijk wordt van het weer. In dit verband is het tevens noodzakelijk om over hooiventilatie te beschikken (ook ter voorkoming van hooibroei): een hooiventilator is echter slechts op 34 % van de bedrijven aanwezig.

Naast de loonwerker speelt ook de samenwerking met collega's bij bepaalde werkzaamheden nog een belangrijke rol. Samenwerking moet hier, i.t.m. de Westhoek, vooral gezien worden in het kader van de traditionele *burenhulp*; zij heeft vrijwel uitsluitend betrekking op uitwisseling van arbeid. 93 van de 278 bedrijven werken samen, waarvan 61 bij de hooioogst, 62 bij het inkuilen en 10 bij het mestrijden.² De samenwerking heeft in het algemeen een zéér los karakter, valt makkelijk uiteen (vooral in natte zomers, wanneer „iedereen naar zijn eigen hooi loopt”), en geschiedt in vrijwel alle gevallen met familieleden en/of buren. Het interessantst zijn hier de inkuilcombinaties, die de Hardeland-methode gebruiken: de samenwerkers bij het inkuilen vinden we dan ook vooral bij de modernere boeren (37 van de 62 hebben een MT-index van 10 of hoger).

Uitwisseling van arbeid in deze vorm zal in de toekomst meer en meer

¹ Vroeger was dit voornamelijk handwerk; door het ontbreken van tijd en handkracht, en het vooralsnog vrijwel ontbreken van geschikte machines (denk aan bodemstructuur!), zijn vele sloten in het gebied sterk vervuild.

² Van degenen die *niet* samenwerkten (185) gaven er 112, hiernaast gevraagd, te kennen dat zij een nauwe samenwerking bij hooien, inkuilen en mestrijden een „goede” tot „tamelijk goede” oplossing vonden voor „de problemen, die mechanisatie en tekort aan arbeidskrachten voor de boer met zich mee brengen”.

door de moderne techniek verdrongen worden. Zo kan de snelle aanvoer van hooi m.b.v. de zelflossende wagens ernstige opstoppen veroorzaken, als het hooi met traditionele methoden, zoals de hooigrijper of zelfs de transporteur, in de tas gebracht moet worden; het logische verlengstuk is hier het „hooikanon”. Dergelijk groot materiaal kan in feite alléén door een loonwerker rendabel worden gemaakt, óf door een combinatie van bedrijven, die samen dit materieel aanschaffen en exploiteren. Wil deze vorm van samenwerking enige ontwikkelingsmogelijkheden hebben, dan lijkt een herverkaveling (in de vorm van een vrijwillige of wettelijke ruilverkaveling) een eerste vereiste, daar anders de kosten te hoog en/of een goede organisatie vrijwel onmogelijk zullen zijn.

Bij dit alles moet wel in het oog gehouden worden, dat de problemen, die zich voordoen bij de organisatie van de veldwerkzaamheden, nog maar van secundair belang zijn naast het hoofdprobleem: een efficiënte en vooral lonende opzet (en behoorlijke omvang!) van het bedrijf en een goede organisatie van de veeverzorging. Op dit punt wordt het éénmansbedrijf vaak als hét probleem genoemd.

4.c.2 Het éénmansbedrijf: teken van tegenspraak

Het éénmansbedrijf is in zoverre een teken van tegenspraak, dat het enerzijds vaak door een hogere arbeidsproduktiviteit gekenmerkt wordt (zie 4.b), maar anderzijds vaak als een sociaal monstrem gekenschetst wordt. Aan alle respondenten werd gevraagd of zij vonden „dat het éénmansbedrijf *bijzondere* nadelen heeft”. 275 respondenten gaven hierover hun mening, en slechts 42 van hen zeiden *nee*. De genoemde bezwaren waren uiterst moeilijk te klassificeren, maar kwamen in grote lijnen neer op een te grote gebondenheid aan het bedrijf, de hierdoor verhoogde kwetsbaarheid van het bedrijf en de onmogelijkheid om alle werkzaamheden rond te zetten (waardoor bijv. veel minder tijd dan vroeger beschikbaar is voor slotenonderhoud, e.d.) De toon liep zeer uiteen: van „je kunt er zo moeilijk eens een dag tussenuit” tot „het zijn moordenaarsbedrijven”. Diegenen, die zelf nog niet met de werkelijkheid van een éénmansbedrijf geconfronteerd zijn, bleken zich in enigszins krassere termen tégen het éénmansbedrijf uit te laten. Kort en goed, de grote meerderheid der respondenten heeft min of meer ernstige bezwaren tegen het éénmansbedrijf. Zien zij er ook een oplossing voor? ¹ De respondenten deden de volgende suggesties:

¹ Dit werd gevraagd aan de 233 respondenten, die *ja* geantwoord hadden.

abs.	in %	
52	22,3	geen mening, of zagen geen oplossing
29	12,4	zagen een mogelijke oplossing in burenhulp (8) of in het samenwerken of combineren van bedrijven
41	17,6	zagen een oplossing in méér mechanisatie of méér loonwerk
94	40,3	wezen op de mogelijkheid van een Bedrijfsverzorgingsdienst; velen voegden hier aan toe, dat zij de boerenhulporganisatie in de huidige vorm „te duur” vonden; onzerzijds kan hier aan worden toegevoegd, dat deze organisatie alléén in noodgevallen te hulp kan komen, maar als zodanig nog géén oplossing is voor „de problemen van het éénmansbedrijf”
17	7,3	overige suggesties, waaronder „extensiveren” (7) en „bedrijf vergroten tot tweemansbedrijf” (8)

Uit deze suggesties bleek wel, dat de Krimpenerwaardse boeren eigenlijk géén concrete mogelijkheden zien om het probleem van het éénmansbedrijf op te lossen; slechts enkelen denken in de richting van een zeer hechte samenwerking of zelfs combinatie van bedrijven. De grote meerderheid schrikt een dergelijke oplossing af, hetgeen ook blijkt uit de keuze, die werd gemaakt uit een viertal suggesties onzerzijds, die overigens in een wat ruimer kader gedaan werden.¹ Van de 275 respondenten die een keuze maakten, spraken 159 zich uit voor „het gezinsbedrijf met of zonder loonwerk”, 84 voor „het gezinsbedrijf dat voor voederwinning, inkuilen en hooioogst nauw samenwerkt met een of meer andere bedrijven”, 8 voor beide genoemde bedrijfstypen. Slechts 24 respondenten bleken iets te voelen voor de verdergaande ideeën (verdergaand dan de huidige praktijk, wel te verstaan) nl. „het gezinsbedrijf dat in *alles* samenwerkt met een of meer andere bedrijven (inhoudende o.a. een gezamenlijke stalling van het vee)” of „het coöperatieve bedrijf”. Van deze 24 geloofden 14 evenwel niet, dat iets dergelijks in de Krimpenerwaard te verwezenlijken zou zijn.

4.c.3 Bedrijfsgrootte en arbeidsproduktiviteit in de toekomst

Met de bovenstaande constateringën zijn we eigenlijk reeds in een soort

¹ De vraag luidde als volgt: „De problemen in de veehouderij nemen toe; het aantal arbeidskrachten neemt steeds meer af, de kosten van mechanisatie en vooral van bedrijfsgebouwen zijn al zeer hoog. Welk bedrijfstype is nu volgens u het meest geschikt om in de toekomst aan deze problemen het hoofd te bieden?” De respondent ontving hierop een kaartje met de vier in de tekst genoemde mogelijkheden.

vieuze cirkel terecht gekomen. Enerzijds zijn de meeste bedrijven te klein en te slecht uitgerust om tot een efficiënte en lonende bedrijfsopzet te komen, anderzijds lijken er voor schaalvergroting door samenwerking of combinaties vooralsnog weinig voorstanders te vinden.¹ Blijft dus voorlopig de natuurlijke, maar langzame weg van de afvloeiing van oudere bedrijfshoofden zonder opvolger. Dit betekent ook, dat de „race zonder finish” voorlopig een individuele en géén ploegenwedstrijd zal blijven.

In deze individuele race, die al sinds de oorlog de deelnemers in een toenemende spanning houdt, geldt de *arbeidsproductiviteit* als prestatie-criterium. De Voorlichting heeft steeds gehamerd op een bedrijfsvergroting door specialisatie en intensivering: méér koeien, méér varkens per man. Van tijd tot tijd worden, tot van ministeriële zijde (Biesheuvel!) toe, veelal steunend op berekeningen van „Wageningen”, aantallen koeien genoemd, die door één man verzorgd of gemolken zouden kunnen worden. De meeste Krimpenerwaardse bedrijven beantwoorden voorlopig niet eens aan de meest „minimale” criteria die gesteld worden: op nog géén 10 % van de bedrijven worden 25 of méér koeien per vaste melker gemolken. De integratie van de bedrijfsomvang (en van het inkomen) door een intensivering van de varkenshouderij, heeft evenmin tot nu toe grote resultaten opgeleverd: nog géén 10 % van de varkensmesters levert 250 (omgerekend in BE = 9 melkkoeien) of méér varkens per jaar af, slechts 13 % van de zeugenhouders heeft 15 (in BE = 4 melkkoeien) of méér zeugen. Wat zien de boeren zelf als een noodzakelijke bedrijfsomvang, zeg in 1980? Wij kunnen hier slechts een ruwe benadering van geven aan de hand van de antwoorden op de volgende vraag: ² „Hoeveel stuks vee moet een (gezins)bedrijf volgens u minstens hebben om ook in 1980 nog een behoorlijk inkomen te kunnen geven?” en de hierop volgende vraag „Hoeveel *mannelijke* arbeidskrachten zouden op zo’n bedrijf *volledig* werkzaam moeten zijn om het goed rond te kunnen zetten?”. De antwoorden luiden als volgt:

¹ Dit blijkt ook uit het feit, dat van de 185 boeren, die *niet* samenwerkten (zie hiervoor ook noot 2 op p. 82), er 130 min of meer duidelijk geformuleerde bezwaren tegen samenwerking naar voren brachten, die grotendeels in het emotioneel-psychologische vlak lagen (zie de Westhoek!), maar waaraan vaak een grote mate van realisme niet ontzegd kan worden. Zo noemden 51 respondenten het feit, „dat de hooioogst voor iedereen op dezelfde tijd valt”, als een reden, waarom een goede en continue samenwerking op dit punt vrijwel onmogelijk is („bij slecht weer loopt iedereen naar zijn eigen hooi”). Gezien de versnipperde structuur van de hooilanden ligt hier zeer zeker een groot, organisatorisch probleem: zij laat weinig ruimte voor schaalvergroting in de voederwinning. 27 respondenten drukten zich nog duidelijker uit door te stellen, dat inschakeling van een loonwerker, die vaak over het modernste materieel beschikt, veel efficiënter is.

² Deze vraag werd alléén gesteld aan diegenen, die voor het gezinsbedrijf met of zonder loonwerk, of voor het gezinsbedrijf met gedeeltelijke samenwerking gekozen hadden: 251 in totaal.

- N = 251 51 respondenten hadden hier geen mening over.
 39 respondenten: 1 man; minder dan 25 stuks melkvee.
 58 respondenten: 1 man; 25 tot 30 stuks melkvee.
 14 respondenten: 1 man; méér dan 30 stuks melkvee.
 11 respondenten: 1½ man; ¹ minder dan 30 stuks melkvee
 4 respondenten: 1½ man; 30 of méér stuks melkvee.
 66 respondenten: 2 man; minder dan 50 stuks melkvee.
 5 respondenten: 2 man; 50 of méér stuks melkvee.
 3 respondenten: 3 man; (variërende aantallen).

Van de 200 respondenten, die hun mening te kennen gaven, stelde nog géén 40 % zich voor 1980 een minimum van 25 stuks melkvee per volwaardige mannelijke arbeidskracht als „voldoende” voor! Zij worden naar verhouding méér gevonden onder de modernere boeren, die zich tevens in hogere mate uitspraken voor „het gezinsbedrijf, dat samenwerkt met een of meer andere bedrijven”. In deze groep vinden wij tevens relatief méér bedrijven, die reeds op het ogenblik grotere eenheden vee hebben (zie tabel 49).

TABEL 49 KRIMPENERWAARD (O.G.): MT-INDEX EN ENIGE PRODUCTIVITEITS-MAATSTAVEN ¹

MT-index	Hebben momenteel minimaal			In 1980 min. 25 stuks melk- vee per man (N = 200)	Gekozen voor gezinsbedrijf met samen- werking	Alle bedrijven (=100 %)
	20 koeien p. melker	10 fok- zeugen	150 mest- varkens			
0-2	—	18,2	29,4	22,2	26,5	35
3-5	11,0	23,1	23,7	18,4	24,1	55
6-9	18,4	22,2	23,8	40,8	35,2	91
10-12	28,4	48,6	32,5	48,6	36,5	53
13-17	47,7	55,2	40,7	52,8	43,2	44
alle bedrijven	21,3	31,9	28,6	38,5	33,5	278

¹ Steeds in % van het aantal bedrijven met een bepaalde MT-index.

Alhoewel de malaise in de veehouderij hiermee reeds afdoende lijkt aangetoond, treedt deze zo mogelijk nog duidelijker naar voren bij de antwoorden op de vraag (gesteld aan diegenen, die een antwoord gegeven hadden; 200 in totaal): „Wat zouden de boeren die dan nog op een te klein bedrijf zitten volgens u moeten doen om toch een behoorlijk inkomen te krijgen?” De antwoorden waren als volgt verdeeld:

¹ Op zich een merkwaardig verschijnsel! Een invloed van de bedrijfseconomische literatuur?

- N = 200
- 22 respondententen hadden geen mening.
 - 38 respondententen zeiden, dat er voor hun géén oplossing was, en/of, dat zij ermee zouden moeten ophouden.
 - 32 respondententen zeiden, dat zij een nevenberoep (buiten het bedrijf) zouden moeten nemen).
 - 105 respondententen zeiden, dat zij een nevenspecialisatie zouden moeten hebben; velen van hen voegden hieraan toe, dat zij er aan twijfelden of hierin, gezien de dalende prijzen van varkensvlees en mestkuikens, inderdaad wel een oplossing zou liggen.
 - 3 respondententen zeiden, dat deze (kleine) boeren zouden moeten gaan samenwerken.

Voor een groot deel van de Krimpenerwaardse boeren lijkt de toekomst weinig perspectieven te bieden. Dit niet alleen: velen van hen lijken er bij het stellen van maatstaven voor het toekomstige veehouderijbedrijf van uit te gaan, dat het mogelijk *moet* zijn om met een vrij minimale bedrijfsomvang en arbeidsproduktiviteit toch een redelijk inkomen te verwerven. Rekenen zij hierbij op een voortgaande (en toenemende) ondersteuning van overheidswege? of berust een groot deel, vooral van de „minder aangepaste” boeren in een geleidelijke ondergang,¹ met de gedachte „Het zal mijn tijd wel uitduren”? Voor deze groep geldt niet zozeer dat zij geen perspectieven, alswel dat zij geen ambities hebben. Daartegenover lijken de „modernere” boeren, die wél ambities hebben, toch beducht over de ontwikkelingsmogelijkheden in de toekomst, en hun „eisen” daaraan aan te passen.

4.d Concluesies

Het op pag. 24 gepresenteerde schema is bij het trekken van de conclusies uit de resultaten van het onderzoek in de Krimpenerwaard minder van toepassing dan bij de Westhoek het geval was. Terwijl in de Westhoek de mechanisatie van het grootste deel van de landbouwwerkzaamheden op alle bedrijven een voldongen feit was, heeft in de Krimpenerwaard een aanzienlijk deel der bedrijven hier nauwelijks of geen deel aan gehad. Dit geldt m.n. voor dié werkzaamheden, die de kern van het veehouderijbedrijf uitmaken: de verzorging van het vee en aanverwante werkzaamheden (zoals bijv. het interne transport van voer, mest en melk; de kazerij). Strukturele en bedrijfseconomische factoren zijn hier naast traditie en indi-

¹ Vooral onder de kleinere bedrijven zullen er in de naaste toekomst waarschijnlijk een groot aantal uitvallers zijn, gezien het feit dat van de bedrijfshoofden, ouder dan 50 jaar, met bedrijven tussen de 5 en 12 ha slechts 29 % een opvolger kon aanwijzen, tegen 52 % van de bedrijfshoofden boven de 12 ha.

vidualisme als de belangrijkste oorzaken van deze achterstand naar voren gekomen. Vele bedrijven zijn hierdoor in een vicieuze cirkel gekomen: de geringe produktieomvang werkt de rationalisatie tegen, terwijl het ontbreken hiervan een belangrijke uitbreiding van de produktie onmogelijk maakt. Het mag wel aangenomen worden, dat een niet onaanzienlijk aantal boeren in deze situatie berust: hun spaarzame leefwijze en de aanzienlijke overheidssteun, waarvan vooral de veehouderij na de oorlog geprofiteerd heeft (ook al klinkt dit op dit ogenblik wellicht wat cynisch), hebben hen geholpen en zullen hen helpen het „hun tijd uit te laten duren”. Op vele van deze bedrijven is het bedrijfshoofd al een dagje ouder en heeft meestal geen opvolger.

Ernstige frustraties moet men veeleer zoeken bij die boeren, die binnen de grenzen van de mogelijkheden van het *eigen* bedrijf een poging hebben gedaan om de „rationalisatie-race” bij te houden, maar adem te kort kwamen. Onder hen vinden wij vooral diegenen, die ondanks een sterk ingekrompen arbeidsbezetting de produktieomvang van hun bedrijf nog aanzienlijk verhoogd hebben, maar door een onvoldoende modernisering van hun bedrijfsgebouwen (welke vaak boven hun financiële krachten ging) en/of door de ongelukkige verkaveling van hun bedrijf, een schier onmenselijke hoeveelheid werk moeten verzetten, en hierdoor, zeker in verhouding tot hun niet-agrarische omgeving, een duidelijke maatschappelijke degradatie hebben ondergaan. Zij voelen zich vaak de „slaaf van hun bedrijf”, terwijl ook de nog op het bedrijf aanwezige gezinsarbeidskrachten (m.n. hun vrouwen) vaak te sterk aan het bedrijf gebonden zijn. In deze groep gaan ook de meeste kreten op, dat „de regering” de door hen geleverde prestatie dient te honoreren; zij achten zich achtergesteld bij „de arbeider”, die in een 45-urige werkweek evenveel of vaak zelfs méér verdient, dan zij in een 80-urige.

Tenslotte is er nog een groep van boeren, die reeds een belangrijke rationalisatie in hun bedrijfsopzet hebben doorgevoerd, gemiddeld een hoge arbeidsproduktiviteit bereiken zonder zich al te veel af te moeten sloven, en, mede door de totale omvang van de produktie, een goed inkomen hebben. Onder hen vinden wij ook degenen, die tijdig de bakens verzet hebben, en bijv. grotere eenheden mestvarkens of slachtkuikens hebben opgezet. Deze modernere boeren zijn tevens belangrijk meer georiënteerd op de wereld buiten hun bedrijf en de mogelijkheden, die zij daaruit kunnen putten: bedrijfsvoorlichting, studieclubs, melkcontrole, K.I., stamboek, e.d. Zij vormen grotendeels het „bovenend” van 30 %, waar de bedrijfsvoorlichting van zegt er veelvuldig en „vruchtbaar” contact mee te hebben. De toekomst baart echter ook de meeste van deze boeren ernstige zorgen. Bij een verdere vergroting van hun produktie worden zij meer en meer geconfronteerd met de fysieke grenzen van hun bedrijf (m.n. het areaal grasland) en met de in-elasticiteit van de markt (m.n. voor hun nevenspecialisaties: varkens en slachtkuikens). De vooruitgang in de techniek dwingt hen tevens tot investeringen, die qua rentabiliteit, indien verwezenlijkt binnen de grenzen van het eigen bedrijf, discutabel worden.

Het individuele streven naar bedrijfsvergroting wordt tevens in hoge mate belemmerd door het (voorlopig) nog voortbestaan van een groot aantal kleine bedrijven. Door het feit dat deze kleine bedrijven qua bedrijfsopzet sterk zijn achtergebleven, wordt horizontale integratie, een alternatieve mogelijkheid om tot bedrijfsvergroting te komen, reeds om technische redenen in hoge mate bemoeilijkt.

Naast een vermindering van het aantal bedrijven, realisering waarvan slechts zinvol kan zijn indien zij gepaard gaat met een algemene herverkaveling van de Krimpenerwaard,¹ lijkt de ontwikkeling toch duidelijk te dwingen tot méér horizontale en verticale integratie.² De houding hier-teenover lijkt vooralsnog weinig positief, maar het ontbreken van een consistent stimuleringsbeleid en van duidelijk succesvolle voorbeelden in deze maakt zulks ook wel begrijpelijk. Desalniettemin kan gesteld worden, dat de Krimpenerwaardse boeren hier zeker niet tot de voorlopers in Nederland gerekend kunnen worden.

Hiermee is wellicht voor de Krimpenerwaard een wat somber beeld geschetst, doch hier lijkt ook alle reden voor. Gezien de nog weinig gespecialiseerde opzet van de meeste bedrijven en de nog vaak nauwe (traditionele) samenhang tussen productieomvang en bedrijfsgrootte, loopt men hier duidelijk achter bij de ontwikkeling in andere delen van het land. Van een eventuele ruilverkaveling, ook al zou die snel tot stand komen, mag in deze situatie géén definitieve oplossing verwacht worden, tenzij men tegelijkertijd tot een volledige herstructurering van de bedrijven zou komen. Het krachtige individualisme (in een niet gering aantal gevallen nauw verwant aan behoudzucht) van de Krimpenerwaardse boer zal hierbij een niet te onderschatten hindernis vormen. Anderzijds mag ook gesteld worden, dat de duidelijke impasse waarin de veehouderij hier verzeild is en die bijv. zeer sterk tot uiting komt in de voor 1980 als „haalbaar” geachte omvang van de veestapel (zie pag. 88), duidelijker richtlijnen van de overheid vereist. In de Krimpenerwaard blijkt zéér duidelijk het falen van het „engere structuurbeleid”³: een groot deel van de bedrijven heeft de oriëntering op intensivering en specialisatie niet kunnen of willen volgen en er lijken weinig of géén mogelijkheden om deze bedrijven alsnog die richting op te sturen. Dit betekent, dat zij in toenemende mate hun concurrentiepositie zullen zien verslechteren. De

¹ Een algemene ruilverkaveling in de Krimpenerwaard, hoewel aangevraagd, zal overigens nog wel enige tijd op zich laten wachten. Dit uitstel kan in zoverre een zegening worden, indien intussen het aantal bedrijven aanmerkelijk zou afnemen, of er een gunstige regeling kan worden opgesteld, die bedrijfsbeëindiging in het kader van de ruilverkaveling aantrekkelijk maakt. Het klimaat, waarin hier gewerkt moet worden, is zeker verre van sereen: ruim 40 % van onze respondenten verklaarde zich tegenstander van een ruilverkaveling. Het afstemmen van de ruilverkaveling Lekkerkerk is hier een teken aan de wand.

² Op pag. 74 werden reeds enige suggesties gedaan, in welke richting een dergelijke horizontale en verticale integratie zou kunnen gaan.

³ Zie noot 1 op pag. 13.

boeren, die wél een belangrijke prestatie in deze richting geleverd hebben, zijn hierbij zó strak gericht geweest op de mogelijkheden en onmogelijkheden van het eigen bedrijf, dat zij nog weinig oog hebben voor de mogelijkheden, die er in een verdergaande horizontale (en verticale) integratie zouden kunnen liggen, een integratie, die in andere delen van het land (we denken bijv. aan de varkenskernen) reële perspectieven, ook aan kleinere bedrijven geboden heeft.

5. Nabeschouwing

Het lag niet in de bedoeling van dit onderzoek, en het ligt ook niet in de bedoeling van deze nabeschouwing om een gedetailleerde vergelijking te maken tussen „de sociale gevolgen van de landbouwmechanisatie” in resp. een akkerbouw- en een weidegebied. Er bestaan dermate grote verschillen tussen de twee onderzochte gebieden — in bedrijfsgroottestructuur, produktieoriëntatie, bedrijfsopzet, maar ook in mentaliteit en kwaliteit van ondernemersschap — dat een objectieve vergelijking tot de onmogelijkheden gerekend moet worden. Toch zijn het juist de verschillen en overeenkomsten, die in dit onderzoek naar voren kwamen, die ons tot het schrijven van deze nabeschouwing hebben aangezet.

In de Westhoek maakten de grootte en de verkaveling, maar vooral de produktie-oriëntatie van de onderzochte bedrijven, het mogelijk dat de mechanisatie van de belangrijkste werkzaamheden op *alle* bedrijven kon worden doorgevoerd, zij het ook, dat het grootste deel der bedrijven hierbij een beroep moest doen op derden (loonwerkers en collega's). In de Krimpenerwaard bleken dezelfde factoren op een groot deel van de bedrijven juist een belemmering te vormen om zelfs tot een bescheiden rationalisatie van de produktie te komen. Loonwerk en samenwerking (zij het op een veel bescheidener schaal dan in de Westhoek) bleken hier slechts een bijdrage tot de mechanisatie van de voederwinning (werkzaamheden, die tot dezelfde categorie horen als de veldwerkzaamheden op de akkerbouwbedrijven) geleverd te hebben. Rationalisatie van het *veehouderij*bedrijf als zodanig bleef volkomen afhankelijk van de mogelijkheden van het individuele bedrijf en de persoonlijke inzet van de boer.

In beide gebieden blijkt de na-oorlogse ontwikkeling in de technologie en de toepassing hiervan in de landbouwproduktie steeds hogere eisen te stellen aan de bedrijfsomvang, in het bijzonder voor het behoud van een minimale, en tevens redelijk gehonoreerde arbeidsbezetting op de agrarische bedrijven. Dit klemte te meer, wanneer men het éénmansbedrijf als een onaanvaardbaar minimum beschouwt, en uit het onderzoek treedt duidelijk naar voren, dat ook vele boeren tot deze „men” gerekend kunnen worden. Ook al lijkt in de naaste toekomst een toename van het aantal bedrijfsbeëindigingen waarschijnlijk, ook onder de tot voor kort nog als „middelgroot” beschouwde bedrijven, toch zal bedrijfsbeëindiging alléén vooralsnog onvoldoende ruimte scheppen om aan de zowel economische als sociale noodzaak van schaalvergroting in de landbouwproduktie tegemoet te komen. Horizontale integratie van individuele bedrijven lijkt hier een noodzakelijke en zelfs logische voortzetting te moeten vormen van de in het onderzoek geconstateerde ontwikkeling, waarbij het indivi-

duale landbouwbedrijf en de individuele ondernemer steeds meer geïntegreerd worden in structuren, die over de grenzen van het gezinsbedrijf heengrijpen.

In beide gebieden werd een grote mate van tegenkanting of althans van reserve t.a.v. een toenemende horizontale integratie geconstateerd, en dit ondanks het feit, dat de meerderheid onzer respondenten in feite weinig vertrouwen bleek te hebben in de verdere ontplooiingsmogelijkheden van het individuele landbouwbedrijf. Deze tegenstand is in het algemeen weinig gericht op de technische en economische mogelijkheden van horizontale integratie (integendeel: in abstracto redenerend bleken velen voorstander van „méér samenwerking”), maar vooral sterk bepaald door het onderkennen van eigen en andermans individualisme en ten dele zelfs zuiver emotioneel van aard. Door de veel minder grote technische problemen en de meer in het oog springende voordelen, lijkt deze tegenstand makkelijker te doorbreken in de Westhoek (en waarschijnlijk in de akkerbouw in het algemeen), waar bovendien het „eigen vee” en het feit, dat de boer hier een groot deel van de dag aan gebonden en er emotioneel sterk mee verbonden is, veel meer de kern uitmaken, waarmee het „boer zijn” staat of valt. Daar anderzijds juist de veehouders met zeer acute problemen geconfronteerd zijn, die direct hun sociale en economische positie raken, lijkt juist hier een richten op meer horizontale (en verticale) integratie een grotere noodzaak.

Indien meer horizontale en verticale integratie erkend wordt als één van de meest effectieve middelen, die — althans op korte termijn — kunnen worden gehanteerd om de groeiende problemen in de landbouw het hoofd te bieden, dan mag van de overheid geëist worden, dat zij hier in haar beleid een meer concrete plaats aan inruimt dan tot nu toe is geschied. Zij heeft hierbij de niet gemakkelijke taak — dat is in de discussies van de laatste jaren wel naar voren gekomen — om hierover met de boeren en de landbouworganisaties tot overeenstemming te komen. Ook al werd in de inleiding gesteld, dat de boer in hoge mate door het gevoerde landbouwbeleid gesterkt is in zijn individualisme en zijn traditionele bedrijfscentrisme, niet vergeten mag worden, dat dit zelfde landbouwbeleid steeds in sterke mate beïnvloed, zo niet „gemodelleerd” is door de meningen en suggesties van de boeren zelf, of althans van hun vertegenwoordigers in de Kamers en in de Landbouworganisaties. Met deze studie willen wij ons niet mengen in de discussie tussen regering en boeren, doch wellicht kan zij een bijdrage leveren in de opinievorming omtrent de ontwikkeling die landbouw en landbouwbeleid in de toekomst zullen moeten ondergaan.

Summary

Social Implications of Farm Mechanization in the Netherlands

Since the War, the sharp decrease in Dutch farm labour has not been accompanied by a similar evolution in farm size. While male farm labour decreased by 42 % (for operators this percentage is only 22) between 1947 and 1965, the total number of farms diminished by only 15 %. Because winding up of farms is almost confined to the smaller size classes, the average size of Dutch arable or dairy farms increased only from 11 to 13.5 ha.

Mechanization has alleviated the growing shortage of labour, and has substantially increased labour productivity and farm incomes. But the fragmentary structure of agricultural production and of farm lands prevented mechanization of most farm operations except by new forms of horizontal integration of individual farms. Contract work and co-operation between individual farmers have been the most important.

The study in the Westhoek arable area gave a clear example of this evolution. On all farms (from 10 to 100 ha) most operations had been mechanized: but in 1965 62 % of the grain, 64 % of the sugar-beet and more than 50 % of the potatoes, were harvested by contractors. Only the larger farmers (with a larger labour supply and a more labour-intensive crop pattern) had mechanized the greater part of farm operations privately or in co-operation with colleagues by interchanging labour *and* machinery. So the necessity for mechanization had forced many of them to give up at least part of their former independence.

As far as possible, Westhoek farmers preferred private or joint mechanization to contract work, considering the contractor more as an occasional (in wet seasons!) and handy „mechanized seasonal worker” than as a possible partner in more intensive forms of co-operation. But even co-operation with colleagues is often regarded as a necessary but unfortunate interference with independence, and so should be kept to the minimum, and certainly not put into any contract. The farmers strongly opposed any amalgamation of farms (cf. „agriculture de groupe” in France), mostly on grounds such as loss of independence, difficulties in agreement, possible conflicts between successors. This seems to be in conflict with the accepted need — mainly due to mechanization — of increasing the size of arable farms. It also conflicts with the general doubt about the possibility of achieving it in near future by enlarging holdings, because of the very limited mobility of farmland and the small number of farms wounded up

in the recent past. Even those farmers who could be described as modern operators in the decisions they took to promote their own business, did not give weight to the necessity of complete restructuring of farming in the future. They nearly all saw "the farm and the farmer of 1980" as an extrapolation of recent evolution, with more efficiency and a more urban way of life, but they still hoped that independent family farms would remain the corner stone of agriculture.

In the study of the Krimpenerwaard dairying district, the major problem, already acute, was the negligible evolution in farm size. Many farms (between 5 and 30 ha) had taken no share or only a very limited one in the post-war increase in efficiency because they were hampered by the small size of their farms and by stronger ties of tradition and thrift; the farmers often preferred to work very hard rather than invest capital. Mechanization and efficiency here, more than in arable farming, are hampered by structural and socio-cultural factors.

Seasonal field work is increasingly contracted out, but traditional forms of neighbourly help are still persisting. Efficiency in daily farm work (milking, feeding, cleaning, cheese making) has so far depended on private initiative and so has been excluded on many farms by lack of capital, obsolescent farm buildings, the small number of cows, and by tradition, lack of education and age of the farmers. Operators on well equipped farms, often with a high labour productivity, feel frustrated: the amount of milk production still depends largely on the available area of grasslands, while the market situation for the main side-lines (pigs for fattening and broilers) does not now favour great investment; these side-lines had been little considered in this region. But even many of the more modern and modernizing farmers strongly oppose against more intensive forms of horizontal integration (e.g. co-operative cowsheds) or joint specialization, which has made some progress in other parts of the country. Here, more than in the Westhoek, a clear view of the future is almost lacking. 60 % of interviewed farmers think that a dairy farm, based on less than 25 cows per full-time male worker, should give a sufficient income in 1980, while 50 or 60 is already technically attainable.

I have two final conclusions:

First of all, the post-war increase in efficiency of farming (mechanization, specialization and concentration of production) continually requires an enlargement of the scales of agricultural production, particularly of production units. Individual farmers have been forced to mechanize and increase efficiency to combat labour shortage, but also to increase labour productivity and to improve their incomes. So they have tried to put modern science and technology to work on their own farms. The small size of their farms, the lack of capital and the large scale of many modern farm machines, have forced the greater part of them to integrate their farms at least partly into structures, which stretch beyond the

individual farm. They felt such as a loss of independence and opposed further horizontal integration or its spread into other aspects. They still think in terms of their own independent farm, in which at least they retain the freedom (and burden!) of decision, when considering future development. This is unrealistic because of the increasing need for larger production units in agriculture. Generally Dutch farmers do not see or are not willing to consider the great possibilities of more horizontal integration as a way of coping with the necessity of realizing economies of scale in future agriculture, although most of them are already closely dependent on others in some of their farm operations.

Secondly: Dutch farmers are stubborn individualists for good reasons. Dutch agricultural policy (also under the influence of Farmers' Organizations) always has emphasized the efforts of the individual operator. The Extension Service always has aimed at the enlargement of production and productivity of individual farms, particularly guiding the smaller mixed farms towards more specialization and intensification. This policy has become too limited in its aims. Engel's Law and overproduction are forcing the government into a revision of its agricultural policy: for a few years there has been open talk of the necessity of a further decrease in the number of agricultural workers and of farms. So far this new policy has not lead to actual measures to promote horizontal integration, and so far there have been only a few experiments in the Netherlands with closer horizontal integration of individual farms. This explains at least partly the observed lack of vision among most farmers, when giving their ideas on this and on future development in general, and the great frustration and distrust among all those farmers, who were not able to enlarge and improve production efficiency on their own farms. It is already clear, a pure policy of allocating the land between less farmers will not bring a solution either, certainly in the short term. It would probably lead to more frustration and even open revolt by the farmers, if it be not accompanied by a more constructive policy, aiming at more integration between individual farms (horizontal integration), and between farms and agribusiness (vertical integration). Here one will have to reckon with great emotional opposition from the farmers because of the fixed tradition of family farms among most Dutch farmers, so far hardened in this attitude by the actual agricultural policy.

AANHANGSEL

Aanhangsel

TABEL I OVERZICHT VAN AANTALLEN ADRESSEN¹ EN GEÏNTERVIEWDE PERSONEN

	Westhoek	Krimpener- waard
uit gegevens PBH's overgenomen adressen	324	324
hiervan uitgeselecteerd wegens dubbeltelling, ² woonachtig- heid buiten gebied, ³ of omdat bedrijf bleek te zijn opge- heven na mei-telling 1965	20	14
na selectie overgebleven adressen	304	310
weigeringen	7	10
personen, die om andere redenen (ziekte, afwezigheid) niet meer konden worden benaderd	6	3
aantal afgenomen interviews	291	297
vóór verwerking uitgeselecteerd (vanwege niet-agrarisch hoofdberoep of te geringe bedrijfsgrootte)	2	12
voor verwerking gebruikte interviews	289	285

¹ De adressen werden verkregen, na toestemming van het Ministerie van Landbouw of haar vertegenwoordiger, van de Plaatselijke Bureau Houders te Steenberg en Gouda, die grote medewerking verleenden bij het hiervoor noodzakelijke uitkammen van de formulieren van de mei-telling 1965.

² Sommige bedrijven, geleid door twee broers, bleken (in twee gelijke helften gesplitst) tweemaal geteld te zijn.

³ Dit geldt uitsluitend voor de Westhoek.

TABEL II WESTHOEK: ENIGE BASISGEGEVENS PER GEMEENTE (MEI 1965)

% bedrijven per grootteklasse	Dintel- oord	Fijnaart	Willem- stad	Klundert	Westhoek
1-10 ha	23,9	46,9	44,7	40,8	40,2
10-20 ha	8,8	20,9	23,7	23,2	19,4
20-30 ha	14,2	13,3	7,9	7,7	11,3
30-50 ha	27,4	15,2	18,4	25,4	20,8
50 ha en meer	25,7	3,7	5,3	2,9	8,3
alle bedrijven	113	211	76	142	542
% weiland	8,1	12,5	25,0	21,9	14,8
% tuinbouw ¹	8,2	15,5	11,3	6,9	10,5
cultuurgrond in ha ²	3816	3545	1340	2737	11.428
gem. bedrijfsgrootte in ha ²	33,8	16,8	17,6	19,3	21,1

Bron: CBS Landbouwstatistieken

¹ Incl. tuinbouwgewassen op akkerbouwbedrijven (zie tabel 10).² Alle bedrijven van 1 ha en groter.TABEL III WESTHOEK: ENIGE WERKTUIGEN EN MACHINES NAAR VORM VAN EIGENDOM (DECEMBER 1965)
(verdeling in procenten van het totaal)

Type werktuig	Absoluut aantal	Eigendom van (in %)		
		land- en tuinbouw- bedrijven	combinaties	loon- bedrijven ¹
maaidorsers	93	61	11	28
stropersen	39	54	5	41
half-automatische aardappelpootmachines	106	94	4	2
vol-automatische aardappelpootmachines	24	71	8	21
verzamelrooiers	48	77	17	6
precisiezaaimachines	23	26	26	48
bietenrooiers	33	53	21	26

Bron: CBS Landbouwstatistieken

¹ Onder de loonbedrijven is opgenomen de werktuigen-coöperatie V.E.L.D. te Dinteloord, die functioneel vrijwel met een loonbedrijf gelijkgesteld mag worden. (Het komt overigens herhaaldelijk voor dat de leden zelf voor bepaalde werkzaamheden de voorkeur geven aan een loonwerker).

TABEL IV WESTHOEK: ARBEIDSBEZETTING PER BEDRIJFSTYPE-CATEGORIE ¹

	A	B	C	D	Tot.	In procenten	
						cat. A	cat. B + C + D
minder dan 1,5 VAK	39	22	3	5	69	22,9	25,2
1,5-2,4 VAK	65	31	6	7	109	38,2	37,0
2,5-3,4 VAK	50	10	9	6	75	29,4	21,4
3,5-4,4 VAK	12	—	10	1	23	7,1	9,2
4,5-5,4 VAK	3	1	3	—	7	1,8	3,4
5,5 VAK en meer	1	—	4	1	6	0,6	4,2
alle bedrijven	170	64	35	20	289	100,0	100,0

¹ Voor indeling in categorieën zie p. 32/33.

Vergelijking met tabel 12 toont reeds aan, dat de arbeidsbezetting, uitgedrukt in aantal VAK per ha, op de akkerbouwbedrijven duidelijk lager ligt dan in de andere categorieën. De bedrijven in de andere categorieën zijn gemiddeld arbeidsintensiever, of lenen zich, zoals in de B-bedrijven, minder voor mechanisatie.

TABEL V WESTHOEK: AL OF GEEN MELKVEE NAAR BEDRIJFSGROOTTE

Bedrijfsgrootte (in ha)	10-20	20-30	30-40	40-50	> 50	Alle bedrijven
had al in '56 geen melkvee meer	8	9	10	21	18	66
stootte na '56:						
— 1-5 stuks af	1	5	9	11	10	36
— 6 of meer stuks af	6	1	8	5	2	22
stootten melkvee af	7	6	17	16	12	58
in 1966 nog melkvee:						
— 1-2 stuks	8	8	7	4	8	35
— 1-5 stuks	4	1	2	3	1	11
hebben nog melkvee	12	9	9	7	9	46
alle bedrijven:	27	24	36	44	39	170

TABEL VI WESTHOEK: WERKTUIGEN IN EIGENDOM NAAR BEDRIJFSGROOTTE

Bedrijfs grootte (in ha)	10-20	20-30	30-40	40-50	> 50	Alle bedrijven
werktuigen in eigendom:						
zaaimachine	12	19	29	37	34	131
maaidorser	—	3	5	7	17	32
stropers	—	—	1	—	7	8
precisiezaaimachine	—	—	1	1	3	5
wiedmachine	11	19	30	39	34	133
bietenrooier	—	1	3	6	10	20
pootmachine	5	4	8	15	16	48
aardappelrooimachine	1	3	8	4	9	25
totaal aantal werktuigen	29	49	85	109	130	402
idem per bedrijf	1,1	2,0	2,4	2,5	3,3	2,4
doet tegen betaling machinewerk voor derden:						
„af en toe”	2	8	11	8	12	41
„regelmatig’	2	1	2	1	1	7
werken voor derden	4	9	13	9	13	48
in %	14,7	37,5	36,1	20,5	33,3	28,2
alle bedrijven	27	24	36	44	39	170

Noot VII. De berekening van de Verkavelings- (V-)index

Voor alle bedrijven waren de volgende gegevens bekend: de totale oppervlakte cultuurgrond, het aantal kavels, de oppervlakte van de afzonderlijke kavels, en de afstand, waarop deze kavels verwijderd zijn van de bedrijfsgebouwen. Voor dit laatste gegeven waren 5 rubrieken gemaakt:

- a. „bij huis”,
- b. „op 200-100 m”,
- c. „op 1000-2000 m”,
- d. „op 2000-5000 m”,
- e. „op meer dan 5000 m”.

Voor de berekening van de verkavelingsindex (V), werd gebruik gemaakt van de volgende formule, waarin:

S = totale oppervlakte cultuurgrond.

Sa, enz. = totale oppervlakte kavels in rubriek a, enz.

Ka, enz. = vermenigvuldigingsfactor, afhankelijk van afstand en van aantal kavels in iedere rubriek, volgens het volgende schema:

Waarden K	Aantal kavels in rubriek	1	2	3 of méér
	Ka	0	0	0
	Kb	0,5	0,8	1,5
	Kc	1,0	2,0	3,0
	Kd	2,0	3,0	4,0
	Ke	3,0	4,0	5,0

Formule ter berekening V:

$$V = 1 + \frac{K_a.S_a + K_b.S_b + K_c.S_c + K_d.S_d + K_e.S_e}{S}$$

Voorbeeld: tot. oppvl. (S) = 20 ha, waarvan:

- in rubriek a: 1 kavel van 8 ha,
- in rubriek c: 2 kavels van in totaal 9 ha,
- in rubriek d: 1 kavel van 3 ha.

$$V = 1 + \frac{0 \times 8 + 2,5 \times 9 + 3,0 \times 3}{20} = 1 + \frac{0 + 22 + 9}{20} = 2,55$$

De kwalificaties („goed”, „redelijk”, enz.), zoals gegeven in tabel 42, refereren alléén aan de lokale situatie, waarin „alle grond bij huis” als ideale situatie geldt. Dit wil niet zeggen, dat de verkaveling van deze laatste categorie bedrijven ideaal is: de langgerekte, vaak smalle kavels moeten met het oog op de toenemende mechanisatie als hoogst inefficiënt worden aangemerkt.

Noot VIII. *De berekening van de MT-index*

Hierbij werd uitgegaan van een aantal elementen, die hun plaats hebben in een rationele opzet van een veehouderijbedrijf in een weidegebied. De nadruk werd hierbij gelegd op de interne organisatie van het bedrijf (m.b.t. de verzorging van het vee), terwijl de veldwerkzaamheden, en m.n. de hierbij noodzakelijke mechanisatie, buiten beschouwing werd gelaten, omdat het in principe mogelijk is, dat deze m.b.v. of geheel door derden op efficiënte wijze worden rondgezet. Hiervoor is bij de huidige bedrijfsstructuur m.b.t. de veeverzorging geen reële mogelijkheid aanwezig, zodat hier alles afhangt van de wijze, waarop de individuele boer zijn bedrijf organiseert. De MT-index, die hier een graadmeter voor wil zijn, omvat de volgende elementen:

	aantal punten
wijze van melken:	met de hand 0
	machinaal 2
	machinaal + doorloopstal (-wagen) 3
methode van uitmesten:	met mestvork en kruiwagen 0
	mechanisch (mestschuif, e.d.) 1
	drijfmestsysteem 2
methode van inkuilen:	niet inkuilen 0
	warm inkuilen 1
	koud zonder toevoeging 2
	koud met toevoeging 3
inrichting hooitas:	met hooiblazer 1
	met hooiventilatie 3
„oriëntering naar buiten”:	lid van melkcontrole 2
	lid ver. bedrijfsvoorlichting 1
	lid rundveestamboek 1
	abonnement grondonderzoek 1
	aansluiting telefoon 1
Het maximaal te behalen aantal punten:	17

Noot IX. De berekening van de mechanisatie-index

Hierbij werd uitgegaan van een aantal machines en werktuigen, die heden ten dage in de hooibouw min of meer gemeengoed zijn geworden. Bepaalde werktuigen bleken zo weinig voor te komen, dat het maximum van 15 te behalen punten weinig reëel werd, zodat uiteindelijk alle bedrijven met 10 of méér punten als de „meest gemechaniseerde” beschouwd zijn. De mechanisatie-index omvat de volgende machines en werktuigen:

	aantal punten
tractie en transport: jeep	1
trekker	2
2 trekkers	3
maaiapparaat bij trekker	1
trommelschudder (of equivalent)	2
opraapwagen en/of voorlader op trekker	3
kunstmeststrooier	1
mestverspreiding: gewone mestverspreider	2
mengmestverspreider	3
optas-werktuigen: hooigrijper	0
transporteur	1
hooiblazer	2
Het maximum aantal te behalen punten	15

Noot X. Inkomens in de Krimpenerwaard

Aan alle respondenten werd gevraagd in welke categorie hun „netto gezinsinkomen” viel. Deze categorieën waren: minder dan f 6.000,—; tussen f 6.000,— en f 8.000,—; tussen f 8.000,— en f 10.000,—; tussen f 10.000,— en f 12.000,—; tussen f 12.000,— en f 15.000,—; tussen f 15.000,— en f 20.000,—; en meer dan f 20.000,—. 266 van de 278 respondenten gaven op deze manier hun inkomen op. Hoewel „netto gezinsinkomen” ongetwijfeld op verschillende wijze geïnterpreteerd zal zijn en wij geen middelen hebben om dit te controleren, geven de gevonden resultaten toch een beeld van de aanzienlijke inkomensdispariteit binnen het onderzoeksgebied, en van de samenhang tussen inkomen enerzijds en bedrijfsgrootte en -moderniteit anderzijds:

Inkomen in guldens	Bedrijfsomvang in BE				MT-index			Alle bedr.
	< 1.400	1.400/2.200	2.200/3.000	> 3.000	0-5	6-9	10-17	
minder dan 6.000	3	5	1	—	6	2	1	9
6.000-8.000	10	12	3	2	13	9	5	27
8.000-10.000	13	30	11	4	23	18	17	58
10.000-12.000	6	24	11	6	13	20	14	47
12.000-15.000	5	25	21	6	12	21	24	57
15.000-20.000	—	8	24	8	9	10	21	40
20.000 en meer	—	5	12	11	7	9	12	28
alle bedrijven	37	109	83	37	83	89	94	266

Noot XI. *De zelfkazerij in de Krimpenerwaard*

Op 139 (= 50 %) van de onderzochte bedrijven wordt nog kaas gemaakt; op 6 van deze bedrijven was men ten tijde van het onderzoek nog niet met kaasmaken begonnen, in afwachting van betere prijzen. De zelfkazers blijken gemiddeld grotere bedrijven (18 % kleiner dan 10 ha tegen 30 % van de niet-kazers) en een groter aantal koeien (19 % minder dan 20 tegen 41 % van de niet-kazers) te hebben. De kaasproduktie varieert van 15 tot 60 kg per dag, niet zo zeer in samenhang met de hoeveelheid beschikbare melk, als wel naar gelang men één of tweemaal per dag kaast. Het kaasmaken blijft vrijwel overal beperkt tot het weideseizoen.

Het aantal zelfkazers neemt voortdurend af (zie p. 72). De moeilijke arbeidssituatie blijkt hier als de voornaamste reden te worden opgegeven: van de 76 respondenten, die na 1950 met kazen ophielden, gaven 54 het tekort aan arbeidskrachten als reden op, terwijl 35 van hen hierbij speciaal verwezen naar het feit, dat de vrouw „het niet meer aan kon”. Kaasmaken was en is in hoofdzaak vrouwenwerk (slechts op 12,5 % van de zelfkazende bedrijven helpt de man mee) en met name de taak van de boerin. Werd deze in vroeger dagen veelal bij het kazen en/of in het huishouden geassisteerd door een dochter of melkmeid, heden ten dage staat zij vaak alléén voor beide taken, waardoor het kazen haar dikwijls te veel wordt.¹

Slechts 7 respondenten zeiden met kazen gestopt te zijn vanwege de slechte financiële resultaten. Daarentegen noemde 87 % van de zelfkazers, gevraagd waarom zij hier mee door gingen, de „bijverdienste” als voornaamste reden; 42 % wees op de bijprodukten wei en weiboter, en slechts 27 % noemde de traditie („het hoort bij het bedrijf”) of de voorliefde van de vrouw voor het kazen („mijn vrouw doet het graag”) als redenen. Toch kan deze commerciële instelling tegenover het kazen niet verhelen, dat hier een aanzienlijke portie traditie en zelfillusie achter schuil gaat. Anders is het niet te verklaren, dat de grote hoeveelheid werk in verhouding tot de vaak lage prijzen ten volle geaccepteerd zou worden. Hoewel kazen géén continu-arbeid is, lijkt het aantal uren wat hier per dag aan besteed wordt toch vaak niet in verhouding te staan tot de omvang van de dagproduktie (zie tabel).

¹ Ook nu nog hebben de zelfkazende bedrijven in het algemeen een wat ruimere arbeidsbezetting: 40 % heeft 2 of méér VAK tegen 23 % van de niet-kazers.

KRIMPENERWAARD (O.G.): DAGPRODUKTIE EN AANTAL UREN GEWERKT
DOOR VROUW (OPGAVE MAN)

Aantal uren per dag	Productie in kg per dag		50 en meer kg	Alle bedrijven (=100 %)
	—30 kg	30-50 kg		
minder dan 3	72,7	27,3	—	11
3-4 uur	77,8	22,2	—	18
4-5 uur	46,2	34,6	19,2	26
5-6 uur	18,5	66,7	14,8	27
6 uur en meer	23,9	50,0	26,1	46
alle bedrijven	31,3	44,5	24,2	128 ¹

¹ Op 9 bedrijven wordt door andere personen gekeerd.

De laatst ontvangen prijs liep uiteen van f 3,50 tot f 4,10 per kg; voor 66 bedrijven was zij lager dan f 3,60, voor slechts 5 bedrijven hoger dan f 4,—! Ook al calculeert men de wei in,¹ de beloning per uur blijft op de meeste bedrijven een zéér magere, in feite vooral door een te geringe arbeidsproductiviteit. Om deze op te voeren lijkt mechanisatie niet de enige oplossing. Deze is overigens nog niet ver voortgeschreden: wordt op vrijwel geen enkel bedrijf meer met de hand geroerd, slechts 43 % heeft een weipomp, terwijl centrifuges (6 bedrijven) en dagkaasinstallaties (4 bedrijven) vooralsnog witte raven zijn. Op vele bedrijven is de totale (of mogelijke) productie trouwens te klein om dergelijke hoge investeringen te rechtvaardigen. Gezien de aanmerkelijk hogere consumenten prijzen voor boerenkaas moet het evenwel mogelijk zijn om tot een lonender en rationeler productie te komen: zolang werkelijk grote bedrijven wel tot de uitzonderingen zullen blijven behoren, lijkt verwezenlijking hiervan slechts mogelijk door concentratie en centrale verwerking van de productie van meerdere bedrijven. Ook hier zijn individualisme en het prestige, wat de vrouw aan het kazen ontleent,² obstakels waar rekening mee gehouden zal moeten worden.

¹ De traditionele binding van de varkensmesterij aan de weiproduktie (zie p. 68) blijkt heel duidelijk uit het feit, dat 75 % van de zelfkazers varkens mesten tegen 48 % van de niet-kazers; en uit het feit, dat van de zelfkazende varkensmesters 67 % er 100 of méér per jaar aflevert, tegen 39 % van de niet-kazende.

² Overigens kan zeker niet gesteld worden, dat de zelfkazers „traditioneler” zouden zijn; er blijkt bijv. geen enkele correlatie met de MT-index. Dat ook nu nog vele vrouwen gevoelig zijn voor de volwaardiger positie van zelfkazende boerin of de traditie van thuis meenemen, blijkt uit het feit, dat van de zelfkazende boerinnen 26 % jonger is dan 35 jaar, en 31 % tussen 35 en 45 jaar. Slechts 9 van de 115 boerinnen, die kazen, zijn 55 jaar of ouder, een aanwijzing, dat met het stijgen der jaren het kaas maken een te zware opgave wordt.